

UVOD

Urednici i Nazila Ghanea

RELIGIJA I SLOBODA RELIGIJE ILI UVJERENJA PONOVRNO U FOKUSU

Izazovi slobode religije ili uvjerenja stari su koliko i historija, a opet – aktuelni su koliko i današnje vijesti. Dio su najdrevnijih pripovijesti čovječanstva: Kain je ubio Abela nakon svađe o tome kako se valjano prinosi žrtva;¹ Antigona je sahranila Polinika u klasičnom sukobu savjesti protiv državne moći;² princ Sidarta Gautama napustio je primamljivi očevo dvor kako bi slijedio stazu asketizma i, u konačnici, doživio prosvjetljenje;³ na počecima historije islama, muslimanima koji su izbjegli od kurejšijskog progona data je sloboda prakticiranja religije pod zaštitom kršćanskog vladara Abisinije.⁴ Ali, ovi izazovi prisutni su posvuda. Oni se javljaju gdje god razlike u temeljnim vjerovanjima stvaraju tenzije, u porodici ili u zajednici, i čini se da su praktično neizbježni.

Problemi koji leže u njihovoj osnovi mogu poprimiti blažu ili akutniju formu, prožimajući živote ljudi, ali vrijeme protiče, a izazovi ostaju. Savremeni sukobi repriza su drevnih tragedija, češći i mnogo većih razmjera. Pogledajmo samo događaje od 11. septembra 2001. u Sjedinjenim Državama, od 11. marta 2004. u Španiji, čitav niz međuvjerskih oružanih sukoba u mnogim zemljama, ili novi genocid, koji kao da se ruga poruci upućivanoj poslije

1 Postanje, 4:3-8.

2 Sofokle, *Antigona*.

3 E.H. Johnstone, *The Buddhicarita or Acts of the Buddha* (Calcutta, 1939).

4 Muhammad Ibn Ishaq, *The Life of Muhammad*, prijevod na engleski A. Guillaume (Islamabad: Oxford University Press, 1967).

holokausta: „Nikad više!“ Ima i drugih konflikata, ne tako žestokih, ali ako se ostave da predugo „krčkaju“ ili izvrše veći pritisak – i oni će eksplodirati.

I u ovoj knjizi ponovit ćemo da se u nekoliko zapadnoevropskih zemalja vode velike javne debate o prihvatanju muslimanki – žena i djevojčica – koje nose *hidžab*, odnosno islamsko pokrivalo za glavu. U Francuskoj je u proceduri donešenje važnih zakonskih akata kojima se zabranjuje nošenje hidžaba ili sličnih religijskih simbola u javnom prostoru. To je samo jedan primjer – a ko može znati koliko su se te napetosti i odnos države prema nošenju marama prenijeli u porodice, škole, poslove i nebrojene druge prostore, javne i privatne, u Evropi i (kao odjek i reakcija) širom muslimanskog svijeta?

Čini se da je u novom mileniju ovaj izazov veći i ozbiljniji nego ikad prije. On prožima glavne segmente modernog života – od kulture i civilnog društva, preko politike i identiteta, do sigurnosti i konflikata. Protivno prognozama teorije sekularizacije, religija nije propala. Zapravo, ona se u mnogim dijelovima svijeta vraća krupnim koracima. Ali, vraća se u različitim oblicima i rađa mnoge plodove, posebno kada se motri iz globalne perspektive. Šta god neko mislio o Huntingtonovoj tezi o „sukobu civilizacija“ i neminovnom konfliktu duž religijskih, civilizacijskih linija,⁵ činjenica da religija opet ima istaknuto mjesto gurnula je i pitanje slobode religije ili uvjerenja u sami centar zbivanja. Mada je ranije uglavnom bila pitanje kojim se bavila šačica stručnjaka, danas se njena važnost ne može zanemariti.

U kulturnoj sferi vidi se koliko je ovo pitanje važno: ono se nalazi u procijepu između partikularističkih tvrdnji i stava da su ljudska prava zaista univerzalna. Najspornija pitanja u ovom kontekstu niču upravo u polju slobode religije ili uvjerenja. Među njima su pitanja prozelitizma, prava na promjenu religije i uloge žene u religiji. Zbog toga što su ova pitanja zašla u ćorsokak, Deklaracija UN-a o uklanjanju svih oblika netrpeljivosti i diskriminacije zasnovanih na religiji ili uvjerenju ostala je samo slovo na papiru i nikada nije prerasla u zakonom obavezujući ugovor. Ni Svjetska konferencija o ljudskim pravima, održana u Beču 1993, nije urodila novim tumačenjem univerzalnosti ili partikularnosti ljudskih prava. Konferencija je samo priznala da postoji nesaglasje, kroz kompromisnu formulaciju priznanja univerzalnosti ljudskih prava, uz prihvatanje kulturnih i religijskih posebnosti.⁶

5 Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilization and the Remaking of World Order* (New York: Simon and Schuster, 1996).

6 U Bečkoj deklaraciji i Programu djelovanja stoji u operativnom paragrafu 5: „Sva ljudska prava su univerzalna, nedjeljiva, međusobno povezana i međuovisna... Iako se mora uzimati u obzir važnost nacionalnih i regionalnih posebnosti te historijske, kulturne i religijske razlike, države imaju dužnost, neovisno o njihovim političkim, ekonomskim i kulturnim sistemima, da promoviraju i štite sva ljudska prava i temeljne slobode.“

Značaj religije i uvjerenja i sloboda koje ih štite vidi se i na nivou civilnog društva. Društvena prava koja štite organizacije civilnog društva preklapaju se s pravima i slobodama koja štite vjerujuće zajednice i jačaju ih. Ove potonje igraju ključnu ulogu u motiviranju, organiziranju, funkcioniranju, finansiranju i partnerstvu s organizacijama civilnog društva, kako bi provele mnogobrojne projekte od koristi za društvo. Vjerujuće zajednice rudnici su altruizma i moralne odgovornosti. Organizacije civilnog društva, dakako, odražavaju čitav spektar pluralnosti društava u kojima djeluju, a njihovi interesi mogu se poklopiti ili odstupati od interesa religijskih organizacija ili države. To ponekad vodi saradnji između društvenog, religijskog i vladinog sektora. To je često tako u Evropi, a odnedavno sve uočljivije i u Sjedinjenim Državama, u vjerski motiviranim inicijativama koje podržava i predsjednik Sjedinjenih Država George W. Bush.⁷ Međutim, ponekad koalicije s religijskim zajednicama mogu unijeti razdor i izazvati konflikt. Moguće rješenje u ovom području jeste podsticanje zajedničkog djelovanja, čime se napori zasebnih zajednica ujedinjuju na zajedničkim interesima. Naprimjer, Cantleov Izvještaj o „koheziji zajednice“ iz 2001, koji je zatražilo britansko Ministarstvo unutrašnjih poslova (Home Office), preporučilo je da se fondovi dodjeljuju tako da se poboljšaju kontakti, ojača svijest i povećaju aktivnosti između zajednica.⁸

Ponovno oživljavanje religije možda je očitije u politici. Tu se misli na jačanje religijskih prava i značaja politike o abortusu u Sjedinjenim Državama, na uspon političkog islama u mnogim zemljama širom svijeta, na značaj religije za političke pokrete koji su oborili komunizam u jednoj po jednoj zemlji Istočne Evrope itd. Osim u ovim makropolitičkim zbivanjima, stalno se zbivaju s religijom povezani događaji koji privlače političke interese i pažnju: skandali zloupotrebe seksa među svećenicima u Sjedinjenim Državama samo su jedan posebno odvratn primjer.

Politika identiteta još je jedno područje koje na više načina upliće religiju. Etnicitet i religija često su blisko povezani i često su izvorište konflikata

7 U januaru 2001. predsjednik George Bush povećao je vladine fondove za vjerske organizacije. Također je osnovao i novi Ured Bijele kuće za vjerske inicijative i inicijative zajednica kako bi se takvim organizacijama omogućio bolji pristup federalnim finansijama.

8 Ministarstvo unutrašnjih poslova Ujedinjenog Kraljevstva (Home Office UK) naručilo je izvještaj od komisije kojom je predsjedavao Ted Cantle, kao odgovor na nemire u sjevernoengleskim gradovima u ljeto 2001, nemire koji su za sobom ostavili stotine povrijeđenih i narušene odnose među zajednicama. Cantleova komisija utvrdila je da su gradovi u kojima je došlo do nemira bili duboko polarizirani, da je postojala segregacija među etničkim zajednicama koje su živjele „paraleno jedna pored druge“. Komisija je kritikovala finansiranje odvojenih, zasebnih interesa zajednice, zbog tendencije da jačaju kulturne razlike. Izvještaj je preporučio – umjesto takvog finansiranja – da se formiraju vladini fondovi u svrhu stvaranja jednog duha „koji bi neprekidno promicao zajednički rad i saradnju“ u svim zajednicama. U njemu se preporučuje da fondovi nametnu saradnju te da se, općenito, osnivaju i na tematskoj osnovi i prema potrebama zajednica.

kroz historiju: među Srbima i Hrvatima u Jugoslaviji, sunnijama i šiijama u Iraku, kršćanima i muslimanima u Indoneziji. Politika identiteta dio je i novonastale politike seksualne orijentacije. Pitanja istospolnih brakova iskrsla su kao važna pitanja u predsjedničkim kampanjama u Sjedinjenim Državama. Liberalizacija u ovoj oblasti novi je obrazac u mnogim dijelovima Evrope. Seksualna orijentacija postala je značajno pitanje i unutrašnje crkvene politike mnogih denominacija. Da navedemo samo jedan primjer: posvećenje jednog otvorenog homoseksualca, Genea Robinsona, za biskupa u New Hampshireu, još uvijek može izazvati raskol u svjetskoj Anglikanskoj ckrvi.

Sukobi i sigurnost nameću se kao posebno akutno područje u kojem se religija već dugo prepoznaje kao izuzetno važan faktor. Da li religija *motivira* konflikt ili ga *otežavaju* političari koji iskorištavaju religijske identitete, rasprava je koja traje. Međutim, sâma ta povezanost neporeciva je, što podosta skorašnjih događanja zorno pokazuje. Nasilje među zajednicama u januaru 2000. dovelo je do ubistva 21 Kopta u selu El-Košeh u Gornjem Egiptu. Strašno krvoproliće u Gudžaratu, u Indiji, u proljeće 2002, ishod je nasilja među religijskim grupama. U jesen 2002, sektaško nasilje koje je buknuo za vrijeme pokušaja da se održi izbor za Miss svijeta u Nigeriji, dovelo je do smrti stotina ljudi. Decenija 1990-ih svjedočila je međureligijskim sukobima u bivšoj Jugoslaviji, međusobnom ubijanju pripadnika zajednica u Sjevernoj Irskoj, masakrima u Alžiru i Sudanu. Moguća povezanost između religije i nasilja uočava se i u samoubilačkim i drugim napadima koji se s vremena na vrijeme dešavaju u vezi s neobičnim religijskim pokretima u Sjedinjenim Državama, Japanu, Švicarskoj, Francuskoj i Belgiji.

Mada se ne smije zanemarivati tamna strana religije i nasilja, važno je prisjetiti se da vjerujuće zajednice igraju moćnu ulogu u sprečavanju i rješavanju sukoba, postkonfliktnom pomirenju i općenito u društvenom stabiliziranju. Religijama se nameće krivnja da izazivaju tenzije koje dovode do rata, ali njihova temeljna poruka je mir. Kako to u svom prilogu za ovaj zbornik Rüdiger Noll navodi, vjerske vođe često su iskazale hrabrost u nastojanjima da se riješe konflikti. Oni su često od ključne važnosti za postizanje duhovnog pomirenja, koje je nužan preduvjet za druge, „opipljivije“ forme postkonfliktno obnove. Općenitije, religija igra presudnu ulogu u odgajanju poštenja, marljivosti, odanosti i brojnih drugih osobina bez kojih bi društva teško funkcionirala. U ponovnom oživljavanju religije širom svijeta odražavaju se suštinske karakteristike ovih pozitivnih strana religije.

Tragični događaji od 11. septembra 2001. izazvali su tektonski pomak u promišljanju o odnosu religije, slobode i sigurnosti. Ovi događaji poslužili

su kao dobar podsjetnik na ranjivost civilizacije – nesumnjivu ranjivost, koju potvrđuju eksplozije bombi posvuda u svijetu, iz čega se vidi da nijedna zemlja nije sigurna. Ali, u brojnim slučajevima, ovo zajedničko međunarodno iskustvo izazivalo je pretjeranu reakciju. Ljudska prava žrtvovana su na oltaru pretpostavljene potrebe očuvanja sigurnosti. Lekcija iz historije, ponovljena u glavnoj deklaraciji UN-a, često se zaboravlja: „nepoštivanje i kršenje ljudskih prava i temeljnih sloboda, posebno prava i sloboda mišljenja, savjesti, religije ili drugih vjerovanja, izazivalo (je), direktno ili indirektno, ratove i donosilo velike patnje čovječanstvu...“⁹ U žurbi da se zaštiti sigurnost, zaboravlja se da je sigurnost koja se postigne po cijenu ukidanja prava – samo improvizirana sigurnost. Privremena sredstva mogu biti nužna, ali ono rješenje kojim se ne uspiju zaštititi prava u najboljem slučaju predstavlja iluziju, i to iluziju bez budućnosti. U nepravdi nema dugotrajne stabilnosti.

Dakle, daleko od toga da odumire – religija ponovno dolazi u prvi plan. Ali, ta činjenica pobuđuje novu tjeskobu. „Ambivalentnost svetog“¹⁰ – činjenica da religija može iznjedriti i dobro i zlo – dovela je, s jedne strane do globalnog oživljavanja religije, a, s druge, do globalnog pritiska da se ublaže rizici od religije. To je, potom, podstaklo pitanje kako strukturirati slobodu religije ili uvjerenja. U našem pluralističkom svijetu, alternative su jasne. Ili moramo naći način da grupe različitih vjerovanja žive zajedno (što je, čini se, moguće samo uz poštovanje slobode religije ili uvjerenja, bilo putem zaštite države ili putem usvajanja normi poštovanja dostojanstva i religijskih izbora drugih), ili se moramo suočiti sa stalnim trvenjima, prečestim ratovima i velikim rizikom nuklearnog Armagedona.

Postavljeno pred ove neizbježne alternative, pravo na slobodu religije ili uvjerenja ima složen zadatak zaštite religije i njenih potencijala za dobro, uz određena ograničenja kroz koja bi se filtrirale religijske opasnosti. U tom smislu, pravo na slobodu religije ili uvjerenja obuhvata oba pola ambivalentnosti svetog. Ono također povezuje univerzalno i partikularno: ono predstavlja *univerzalni* poziv da se poštuju *posebni* svjetonazori, i zahtjev da *posebne* vjere poštuju *univerzalnu* slobodu religije. Ali, uvid da je pravo na slobodu religije ili uvjerenja stvoreno da obuhvati ove polarnosti – ambivalentnost svetog i tenzije univerzalnosti i partikularnosti – ne znači da se ono lahko ili automatski prenosi u praksu. Zapravo, ono poziva na neprekidna nastojanja da

9 Preamble, Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and Discrimination Based on Religion or Belief (Deklaracija Ujedinjenih nacija o uklanjanju svih oblika netrpeljivosti i diskriminacije zasnovanih na religiji ili uvjerenju, u daljem tekstu Deklaracija iz 1981).

10 Vidjeti R. Scott Appleby, *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation* (Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 2000).

se nađu mudri putevi smirivanja religijskih i kulturnih razlika unutar jednog širokog okvira poštovanja među ljudima i kulturama.

UNAPREĐENJE SLOBODE RELIGIJE ILI UVJERENJA

Ova knjiga plod je napora da se podstaknu upravo ta „neprekidna nastojanja“ Unapređenja (*to facilitate*) slobode religije ili uvjerenja. Prvi podsticaj za ovu knjigu došao je s Konferencije o slobodi religije ili uvjerenja, održane u Oslu 1998, izuzetno važne konferencije, prvobitno organizirane u okviru priprema za proslavu 50. godišnjice Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima. Ova je knjiga samo jedan od mnogih plodova te uticajne konferencije, a činjenicu da se toliko dugo rađala treba velikim dijelom pripisati tome što su njeni urednici i autori priloga tek prethodnica mnogih inicijativa koje i jesu primjer tog „neprekidnog nastojanja“ kakvo trebamo. Neke inicijative uslijedile su kao direktan ishod Konferencije u Oslu; druge su bile dio širih aktivnosti na nacionalnom i međunarodnom nivou koje je Konferencija u Oslu podstakla. Direktno učešće naših autora u događajima koje ćemo spominjati obogatilo je taj osjećaj angažovanosti, što se vidi i u knjizi, izoštrivši svijest kako o tome koja pitanja treba obraditi, tako i o mjerama kojima će se napraviti promjena.

Osnovana od strane norveške vlade i organizirana u saradnji s Vijećem za pitanja religija i svjetonazora, Konferencija u Oslu jedinstven je skup vladinih funkcionera, stručnjaka, međuvladinih aktera i predstavnika raznih nevladinih organizacija (NGO). Cilj ove konferencije bio je da se ponovno pokrenu aktivnosti na učinkovitoj primjeni člana 18 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima. Na Konferenciji je primijenjena metodologija umrežavanja, koja se ogledala u tome što su na jednom mjestu okupljeni pojedinci i organizacije različitih stavova, da bi razmatrali i suštinu tog prava i modalitete njegovog ostvarivanja.

Učesnici su iskazivali duboko razumijevanje problema i predanost traženju praktičnih rješenja, i spoj toga dvoga može se vidjeti i u završnom dokumentu konferencije, Deklaraciji o slobodi religije ili uvjerenja (ovdje uvrštena kao Dodatak 8). Deklaraciju su sačinili učesnici konferencije, a kasnije, 8. novembra 2001. potpisali su je predstavnici 25 religijskih i drugih svjetonazorskih zajednica u Norveškoj. Čak i sada, kada se iznova čita, Deklaracija podsjeća na tu energiju i entuzijazam Konferencije u Oslu. Osim što utvrđuje vrijednosti, kodificirane u međunarodnim normama o slobo-

di religije ili uvjerenja, Deklaracija iz Osla odiše željom za promjenom. U njoj su identificirane glavne međunarodne norme kao „jedan univerzalni standard oko kojeg se želimo okupiti“. Ona prepoznaje praktične potrebe dodatne finansijske i personalne podrške onima koji u međunarodnim institucijama rade na stvaranju tolerancije i slobode religije ili uvjerenja. Istovremeno, ona poziva da se ekonomičnije koriste raspoloživa sredstva. Sadržji popis onih struktura koje bi mogle napraviti promjenu i podstiče ih da kreiraju obrazovne i druge programe koji bi praktično doprinijeli izgradnji kulture tolerancije. I tako dalje.

Jedan od najznačajnijih rezultata konferencije bio je to što su učesnici, pri drugom predstavljanju Deklaracije, „prihvatili izazov da stvore međunarodnu koaliciju i izrade strateški plan djelovanja i stalnog napredovanja, te dali praktičnu podršku implementaciji člana 18...“ Kao odgovor na ovaj izazov i posljednji paragraf Deklaracije, organizatori i pokrovitelji Konferencije u Oslu stvorili su Koaliciju za slobodu religije ili uvjerenja. Iako joj je sjedište u Norveškoj, Koalicija od samog početka ima široke perspektive i međunarodne veze. Između ostalog, ima ugledno Međunarodno savjetodavno vijeće; neki članovi tog vijeća autori su priloga za ovu knjigu ili su učesnici nekih drugih projekata Koalicije iz Osla.

Od samih početaka, Koalicija iz Osla obavezala se da će poduzimati akcije, a posebno praktične akcije koje bi mogle imati veliki uticaj na druge međunarodne inicijative. Njen cilj bio je unaprijediti slobodu religije ili uvjerenja unutar jednog originalnog međunarodnog okvira. Koalicija iz Osla se generalno ne usredotočuje na interese pojedinaca ili posebnih religijskih grupa, niti se angažira u provođenju aktivnosti monitoringa. Iako su takve aktivnosti nedvojbeno od važnosti, Koalicija iz Osla nastoji izbjeći dupliranje posla koji već obavljaju druge međunarodne organizacije i nevladine organizacije.

Umjesto toga, Koalicija je poduzela projekte sa daleko većim uticajem. Naprimjer, Koalicija je imala važnu ulogu u podršci Konsultativnoj međunarodnoj konferenciji UN-a o školskom obrazovanju u odnosu na slobodu religije ili uvjerenja, toleranciju i nediskriminaciju, održanoj u Madridu od 21. do 23. novembra 2001. Prije te konferencije, Koalicija je imala aktivnu ulogu u analizi i kritici dokumenata. Također je u aprilu 2001. organizirala sporedni sastanak u Ženevi, u vrijeme održavanja godišnje sjednice UN-ove Komisije za ljudska prava pod nazivom Religijsko obrazovanje u pluralističkim društvima: Ciljevi i izazovi. Cilj ovog sastanka bio je da se pripremi i razmotri održavanje novembarske konferencije. Koalicija je organizirala prateće aktivnosti s ciljem djelovanja po preporukama s konfe-

rencije. Preporuke s ove konferencije navodi Jolanta Ambrosewicz-Jacobs u svom prilogu u poglavlju 37, a Ingvill Plesner koristi podatke s konferencije kao osnovu za svoju analizu iz poglavlja 36 o načinima promocije tolerancije u kontekstu obrazovanja. Aktivnosti Koalicije u ovom području perasle su u impresivni program koji je obuhvatio i jednu veliku konferenciju u septembru 2004, te napore globalne mreže na identifikaciji adekvatnih modela i najbolje prakse za poučavanje toleranciji.¹¹

Koalicija iz Osla aktivno se uključila i u promoviranje bolje implementacije slobode religije ili uvjerenja među političkim liderima i vladinim činovnicima zaduženim za kreiranje i upravljanje javnom politikom u Srednjoj Aziji i na Kavkazu. Ova inicijativa započela je sufinansiranjem konferencija od strane Ruske akademije državne službe u Moskvi 2000. i 2001. godine. Angažman Koalicije omogućio je da se u Moskvi okupe i funkcioneri iz zabačenih područja. Veze s ovih prvih konferencija ubrzo su postale osnova za projekte u Azerbejdžanu (2000, 2002, 2003), na sjevernom Kavkazu (2002) i u Srednjoj Aziji (2003).

Pored toga što je iskoristila priliku da u ovim projektima direktno surađuje s ključnim vladinim funkcionerima i vjerskim vođama, Koalicija je imala istaknutu ulogu u prenošenju norveškog iskustva u međureligijskom dijalogu. Ovo iskustvo detaljno opisuju Inge Eidsvåg, Tore Lindholm i Barbro Sveen u poglavlju 35. Konkretno, na raznim regionalnim konferencijama, predstavnici Koalicije stalno su stavljali akcent na činjenicu da su zajednički projekti, na kojima skupa mogu raditi različite religijske grupe, mnogo učinkovitiji za izgradnju povjerenja i razumijevanja nego formalni dijalozi o teološkim temama. Značajno je da je to iskustvo primjenjivano u praksi u različitim okruženjima u bivšem Sovjetskom savezu istovremeno kad je pisano poglavlje o norveškom iskustvu, što je rezultiralo dragocjenom sinergijom. Retrospektivno, Konferencija iz Osla može se promatrati kao primjena ove metodologije – okupljanja brojnih grupa na zajedničkom projektu promoviranja slobode religije ili uvjerenja za sve – a taj početni metodološki uvid ima značajni uticaj na druga područja.

Koalicija je, također, poduzela značajne projekte u Kini i Indoneziji, koji su proširili njen djelokrug, kako geografski, tako i sadržajem. Kineska inicijativa podrazumijeva brojne razgovore s kineskim stručnjacima s ciljem unapređenja dijaloga o pitanjima religije i uvjerenja. Koalicija je itekako svjesna da su neka područja i neke religijske grupe u Kini pretrpjele teška kršenja

11 Vidjeti web stranice Koalicije iz Osla: http://www.oslocoalition.org/html/project_school_education/index.html (posljednji put pregledano 20. marta 2004), gdje se može naći pregled aktualnih programa.

slobode religije ili uvjerenja. Angažman Koalicije u Kini demonstrirao je njene mogućnosti da stvori konstruktivne kanale za osjetljivi dijalog o ostvarivanju ljudskih prava. U Indoneziji, u tragičnim okolnostima nasilnih međureligijskih sukoba, vodili su se slični razgovori, usmjereni na izgradnju odnosa među vjerskim grupama i naučnicima. Time su repertoaru aktivnosti Koalicije na promoviranju međuvjerskog dijaloga i poštivanju ljudskih prava pridodani i pokušaji rješavanja konflikata. U ovim pokušajima u praksi su se nastojale primijeniti mnoge ideje koje Rüdiger Noll tumači u poglavlju 33, *Uloga religije i slobode religije u savremenim konfliktnim situacijama*.

Koalicija 2002. pokreće još jednu veliku inicijativu od potencijalno ogromnog značaja: Projekt o novim pravcima u islamskoj misli i praksi. Ovdje su naponi usmjereni na „stvaranje foruma u kojemu bi muslimanski reformski mislioci mogli predstaviti ideje i diskutirati o njima, te graditi strategije za buduće djelovanje“.¹² Kao i u mnogim drugim područjima, i ovu inicijativu prati akademska ekspertiza, umrežavanje i veliki interes za to da grupe slobodno u dijalogu promišljaju o vlastitim pitanjima, unutar religijske tradicije i preko tradicionalnih podjela. Jedna važna podtema u ovom projektu jeste odnos islama, žene i religijske slobode. Islam se ponekad navodi kao primjer prakse koja ne uvažava standarde ljudskih prava. Dobro su poznati konflikti i tenzije vezane za odredbe Konvencije o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW, Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women). Međutim, nije toliko poznata činjenica da je upravo pitanje muslimanki podstaklo pitanje slobode religije ili uvjerenja. Nekoliko velikih izazova koji se odnose na muslimanke vezano je uz sporna tumačenja islama. Rješenje se može potražiti u novim čitanjima i tumačenjima, kako predlaže Shirin Ebadi, dobitnica Nobelove nagrade za mir za 2003. godinu.

Koalicija je 2004. pokrenula Projekt o prozelitizmu i ljudskim pravima. To je postalo goruće pitanje vjerskih sloboda u vrijeme postkolonijalizma, postkomunizma i religijskog preporoda. Ovaj projekt bavi se pitanjima ljudskih prava, kao i širim pitanjima adekvatnog ponašanja i etičkih standarda u provođenju misionarskih aktivnosti.

Naravno, nisu se naši autori bavili samo aktivnostima Koalicije iz Osla. U godinama nakon Konferencije u Oslu desile su se brojne važne promjene koje se tiču slobode religije ili uvjerenja i njima se na razne načine bave i naši autori. Mnogi među njima imaju golemo iskustvo iz Ujedinjenih nacija.

12 Web stranice Koalicije iz Osla: http://www.oslocoalition.org/html/project_new_horizons/index.html (posljednji put pregledano 20. marta 2004).

Profesor Theo van Boven, autor poglavlja 7 o Komisiji Ujedinjenih nacija za ljudska prava, naprimjer, ima ogromno iskustvo, pošto je mnogo godina bio na funkciji u raznim tijelima Organizacije ujedinjenih nacija, među kojima je sadašnje imenovanje za specijalnog izvještača za pitanja torture i drugih okrutnih, nehumanih ili ponižavajućih postupaka ili kazni. Martin Scheinin, autor poglavlja 8 o Odboru Ujedinjenih nacija za ljudska prava, trenutno je član tog Odbora. Manfred Nowak, koautor poglavlja 6 o ograničavajućim odredbama, također je radio u sistemu UN-a, na mnogim poslovima vezanim za ljudska prava. Doudou Diene, autor poglavlja 9, *Pomoć UNESCO-a u ostvarivanju slobode religije ili uvjerenja*, radio je na raznim funkcijama u UNESCO-u još od vremena kad je bio predstavnik Senegala u toj organizaciji 1970-ih, a posebno je više puta imenovan na razne visoke funkcije za vođenje UNESCO-vih projekata o dijalogu. I mnogi drugi autori, kao što su Natan Lerner i Johan van der Vyver, poznati su stručnjaci za norme ljudskih prava, kako u Ujedinjenim nacijama, tako i u drugim organizacijama.

I drugi autori imali su iskustva, ali u drugim, novonastalim organizacijama. Naprimjer, tokom proteklih pet godina, Organizacija za evropsku sigurnost i saradnju (OSCE) postala je važan centar aktivnosti za pitanja slobode religije ili uvjerenja. Norveška je preuzela predsjedavanje OSCE-om 1999, ubrzo nakon Konferencije u Oslu, što je otvorilo vrata direktnom uticaju mnogih ideja s konferencije. Janne Haaland Matlary bila je ministrica vanjskih poslova Norveške u tom periodu, pa time u posebno dobroj prilici da napiše poglavlje 12, u kojemu daje prikaz kako se implementacija normi religijskih sloboda može unaprijediti s pozicije predsjedavajućeg. Bahia Tahzib-Lie također je dobro upućena, pošto je radila u Odjeljenju za ljudska prava pri Odsjeku za ljudska prava i izgradnju mira u Ministarstvu vanjskih poslova Holandije. Imala je značajnu ulogu i u organizaciji seminara „Sloboda religije ili uvjerenja u regiji OSCE-a: Izazovi za pravo i praksu“, koji je održan u Haagu u junu 2001, a koji je finansiralo Ministarstvo vanjskih poslova Holandije, u saradnji s rumunskim predsjedavajućim OSCE-a.

Još jedna značajna promjena u posljednjih pet godina bio je rad Savjetodavnog panela za slobodu religije ili uvjerenja, formiranog pod pokroviteljstvom OSCE-ovog Ureda za demokratske institucije i ljudska prava. Savjetodavni panel značajno podstiče posvećenost religijskim slobodama u zemljama članicama OSCE-a. Nekoliko naših autora imalo je u tome značajnu ulogu. Rüdiger Noll bio je glavni predsjedavajući Panela i dopredsjedavajući za pitanja obrazovanja, a u radnoj grupi za obrazovanje bio je i Urban Gibson.

I još jedan važan institucionalni pomak u posljednjih pet godina bilo je usvajanje Zakona o međunarodnim religijskim slobodama u SAD-u. Usvojen je svega nekoliko nedjelja nakon Konferencije u Oslu 1998, a doveo je do otvaranja jednog ureda u američkom Državnom sekretarijatu (State Department) na čelu s posebnim izaslanikom (ambasador-at-large)* koji je zadužen za pitanja vjerskih sloboda, potom do uspostave američke Komisije za međunarodne religijske slobode, te je obavezao američki Državni sekretarijat da pravi godišnje izvještaje o tome koliko se države pridržavaju međunarodnih standarda sloboda religije ili uvjerenja. Ovaj potez smatrali su kontroverznim, kako u Sjedinjenim Državama, tako i u svijetu, ali je on, u najmanju ruku, pomogao da se pažnja usmjeri na pitanja religijskih sloboda i, pošto su za skupljanje informacija za ove izvještaje zadužene američke ambasade širom svijeta, on je dao impuls za dijalog o aktualnim pitanjima u svakoj zemlji. Jeremy Gunn, koji je radio kao glavni savjetnik prvom ambasadoru „at-large“ i bio prvi voditelj istraživanja za Komisiju o međunarodnim vjerskim slobodama, bio je na pravom mjestu da napiše poglavlje 32, u kojemu daje vrlo detaljnu sliku o tome kako se osnivaju nove institucije u Sjedinjenim Državama i kakva im je funkcija. Tad Stahnke, autor poglavlja 27, *Pravo na religijsko ubjeđivanje*, ima veliko iskustvo u radu u ovoj Komisiji, gdje je bio zamjenik političkog direktora u trenutku kada se ova knjiga štampala.

Naravno, nisu samo institucije privlačile pažnju naših autora, oni su bili angažirani i na rješavanju konkretnih pitanja, o čemu ćemo govoriti u dogledno vrijeme. Uglavnom, ovoj knjizi nemjerljiv doprinos dalo je to što su njeni autori „uronjeni“ u činjeničnu stvarnost izgradnje učinkovitijih mehanizama za ostvarivanje ovih temeljnih sloboda. Osim toga, velikim dijelom upravo zbog tog direktnog angažmana autora na promjeni stanja na terenu, knjiga je umnogome napredovala od prve zamisli.

Prvobitna namjera bila je objaviti izbor radova predstavljenih na konferenciji 1998. godine. Međutim, kako se projekt razvijao, urednici su uvidjeli potrebu za jednim obuhvatnijim djelom, koje bi moglo služiti kao referenca za sve aspekte slobode religije ili uvjerenja. Nekih godinu dana nakon prve konferencije, javila se ideja o izdavanju jednog „priručnika“. To je značilo da se potpuno morala prepraviti struktura knjige i angažirati naučnici koji su već bili zauzeti aktivnostima koje smo opisali. Aktivni angažman uputio je na nove teme koje su proširile djelokrug zbornika. Neminovne posljedice bile su da su pojedina poglavlja završavana u različito vrijeme. U toj vremenskoj

* „Ambasador-at-large“ je posebna izaslanička funkcija koju obično obavljaju diplomate visokog ranga (ambasadori zemalja ili ministri), zaduženi za predstavljanje svojih zemalja u međunarodnoj zajednici. Za razliku od „običnih“ ambasadora, „ambasadori-at-large“ nisu ograničeni samo na jednu zemlju ili ambasadu, već svoju funkciju obavljaju putujući, imaju posebna ovlaštenja i obično posreduju za više zemalja. *Prim. prev.*

stisci, s urednicima pod pritiskom i pred složenim zadatkom, s toliko autora iz mnogih zemalja, jednostavno nije bilo moguće osigurati da svaki članak uzme u obzir sve događaje do krajnjeg roka. Međutim, mi naslućujemo da to nije tako veliki problem. Naš cilj nije bio da damo nekakav izvještaj minut po minut, već da pružimo obuhvatnu sliku cijelog tog sklopa ideja, primjenljivih normi, institucionalnog djelovanja, ključnih novih pitanja, te kontekstā koji su relevantni za ostvarivanje slobode religije ili uvjerenja. Mnoga poglavlja to opsežno daju. Da su oni koji su radili na knjizi bili manje zauzeti i manje angažirani na unapređenju ciljeva ove knjige u praksi, knjiga bi, bez sumnje, ranije izašla. Nadamo se da će čitatelji razumjeti kakav smo kompromis morali napraviti.

Podrazumijeva se da autori priloga za ovu knjigu imaju vlastite stavove i da se u mnogim pitanjima ne slažu. U tom smislu, ovaj priručnik primjer je one vrste dijaloga kakvu njeguje Koalicija iz Osla. Važno je istaći da su stavovi svih autora samo njihovi stavovi, i da ne predstavljaju nužno i stavove Koalicije iz Osla, urednika ili drugih autora. Priručnik je saradnički projekt, namijenjen identifikaciji glavnih shvatanja slobode religije ili uvjerenja i ideja za bolje ostvarivanje ideala te slobode. Ovaj priručnik rezultat je uvida koliko je važno poštovati različitost stavova autora koji dolaze iz različitih zemalja i vjerujućih tradicija.

Jedan nedostatak ove knjige kojeg smo svjesni jeste da su, uprkos našem trudu, većinu poglavlja napisali stručnjaci sa Zapada. Niko ko je radio na projektu ne sumnja da se razumijevanje problema produbljuje u saradnji sa stručnjacima iz drugih dijelova svijeta. Iako nije bilo moguće taj interes zadovoljiti na stranicama ove knjige, predviđa se da će Koalicija iz Osla, u saradnji s partnerima iz drugih regija, finansirati konferencije i druge aktivnosti podsticanja transkulturnog dijaloga o slobodi religije ili uvjerenja, a koje nisu adekvatno obuhvaćene ovom knjigom. Dakle, nadamo se da će se na knjigu gledati kao na polazište za ozbiljniji dijalog o relevantnim pitanjima, a ne ka-ona slabu krajnja tačku diskusije.

NORMATIVNO JEZGRO SLOBODE VJERE ILI UVJERENJA

Prije nego što pristupimo detaljnijem pregledu sadržaja ove knjige, bilo bi dobro ukratko identificirati šta smatramo normativnom jezgrom prava na slobodu religije ili uvjerenja. Budući da smo se bavili širokim spektrom pitanja, stekli

smo potpuniji uvid u kompleksnost vrijednosti o kojima je riječ. Uvidjeli smo da se ovi problemi javljaju u mnogim i različitim historijskim i kulturnim kontekstima, te da se u svakom konkretnom društvu institucionalno uređenje razlikuje na mnogo načina. Međutim, postoje određene suštinske vrijednosti koje treba štiti i određena obilježja koja će režim pokazati, ako se poštuju slobode religije ili uvjerenja. Te vrijednosti čine set minimalnih standarda, ali očigledno je da neki sistemi više napreduju u stvaranju kulture tolerancije i uzajamnog poštovanja.

Sloboda religije ili uvjerenja, u njenoj trenutnoj historijskoj formi,¹³ univerzalno je primjenljivo *ljudsko pravo* kodificirano međunarodnim instrumentima ljudskih prava. Na normativnom nivou, jasno je da je od početaka modernog doba ljudskih prava, sloboda religije ili uvjerenja bila *temeljno* pravo,¹⁴ i to jedno od istaknutijih temeljnih prava. Poniknuvši iz pepela Drugog svjetskog rata, to pravo najautoritativnije je formulirano u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima (UDHR-u) i u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima (ICCPR-u) – u oba instrumenta u članu 18. Pojedinci – sva ljudska bića, posvuda u svijetu – imaoci su i korisnici ove slobode; države – u idealnom slučaju pod stalnim pomnim nadzorom informiranih građana – primarna su adresa i time primarni nosioci odgovarajućih obaveza. Osim u odredbama o religijskim slobodama iz Univerzalne deklaracije i Međunarodnog pakta, osnovna razrada, opis i preciziranje ljudskog prava na slobodu religije ili uvjerenja, između ostalog, mogu se naći u Deklaraciji o uklanjanju svih formi netrpeljivosti i diskriminacije zasnovanih na religiji ili uvjerenju (Deklaraciji iz 1981), u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, Američkoj konvenciji o ljudskim pravima, Završnom dokumentu Bečkog sastanka predstavnika država članica Konferencije za sigurnost i saradnju u Evropi (CSCE), posebno u principima 16 i 17. U Općem komentaru br. 22 (48) Komisije za ljudska prava UN-a daje se normativni sadržaj 18. člana Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima.

Normativno jezgro prava čovjeka na slobodu vjere ili uvjerenja može se sažeti u osam komponenti:¹⁵

13 Vidjeti Evans, poglavlje 1 u ovoj knjizi.

14 Jedan očit pokazatelj ovoga jeste činjenica da se odredbe o zaštiti religijskih sloboda ne mogu derogirati.

15 Glavne odredbe na kojima se one zasnivaju su član 18 Univerzalne deklaracije; član 18, od stavka 1 do 4, član 2.2 i 4.2 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (ICCPR) i član 14 Konvencije o pravima djeteta (CRC). Vidjeti također Deklaraciju iz 1981; član 9 Evropske konvencije o ljudskim pravima (ECHR); član 12 Američke konvencije o ljudskim pravima (ACHR); član 8 Afričke povelje o ljudskim pravima i pravima naroda (ACHPR); i principi 16 i 17 završnog dokumenta Bečkog sastanka predstavnika država članica CSCE-a. Komponenta 6. razlikuje se od ostalih osam, po tome što se više primjenjuje nego što je direktno iskazana i izričito formulirana u relevantnom aktu. Vidjeti bilješku 21.

- 1) *Unutrašnja sloboda*: Svako ima pravo na slobodu mišljenja, savjesti i religije; ovo pravo obuhvata slobodu svih da imaju, usvoje, ostanu pri svojoj ili promijene¹⁶ religiju ili uvjerenje.¹⁷
- 2) *Vanjska sloboda*: Svako ima slobodu da, bilo sam ili u zajednici s drugima, javno ili privatno, manifestira svoju religiju ili uvjerenje podučavanjem, praksom, obredima ili poštivanjem vjerskih propisa.¹⁸
- 3) *Nenametanje*: Niko ne smije biti podvrgnut prinudi koja bi mu umanjila slobodu da ima ili prihvati neku religiju ili uvjerenje po svom izboru.¹⁹
- 4) *Nediskriminacija*: Države se obavezuju da poštuju i osiguraju svim pojedincima na svojoj teritoriji i u svojoj nadležnosti pravo na slobodu religije ili uvjerenja bez bilo kakvih razlika, kao što su rasa, boja kože, spol, jezik, religija ili uvjerenje, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili drugo porijeklo, imovinsko stanje, rođenje ili drugi status.²⁰

- 16 Dok je neosporno da sloboda religije ili uvjerenja obuhvata i pravo da se „ima ili prihvati“ neka religija, o tome da li ona uključuje i pravo na „promjenu“ religije postoje velike kontroverze. Univerzalna deklaracija (član 18) i glavni regionalni akti (ECHR, čl. 9[1]; ACHR, čl. 12[1]), kao i najvažniji komentari priznaju to pravo kao integralni dio slobode religije ili uvjerenja. Vidjeti, npr. John P. Humphrey, „Political and Related Rights“, u Theodor Meron (ur.), *Human Rights in International Law: Legal and Policy Issues* (Oxford: Clarendon Press, 1984), 171, 179; Richard B. Lillich, „Civil Rights“, u Theodor Meron (ur.), *Human Rights in International Law: Legal and Policy Issues* (Oxford: Clarendon Press, 1984), 115, 159; Manfred Nowak, *U.N. Covenant on Civil and Political Rights*, CCPR Commentary (Kehl/Strasbourg/Arlington: N.P.Engel, 1993), 316; Karl Josef Partsch, „Freedom of Conscience and Expression, and Political Freedoms“, u Louis Henkin (ur.), *The International Bill of Rights: The Covenant on Civil and Political Rights* (New York: Columbia University Press, 1981), 209, 211. Komentirajući izraz „imati ili prihvatiti“ koji se preferira u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima (ICCPR) kako bi se izbjegla kontroverza stvorena u muslimanskim zemljama oko riječi „promijeniti“, Odbor UN za ljudska prava uočava da „sloboda da se ‘ima ili prihvati’ neka religija ili uvjerenje nužno podrazumijeva slobodu izbora neke religije ili uvjerenja, uključujući, između ostalog, i pravo da se sadašnja religija ili uvjerenje zamijeni nekom drugom ili da se usvoje ateistički pogledi, kao i pravo da se zadrži religija ili uvjerenje“. General Comment No. 22(48), para. 5; vidjeti također, Ghanea, poglavlje 29, 670-675. Po našem mišljenju, ovo se svodi na to da, kad se kaže „sloboda religije“, to implicite obuhvata i pravo da se ona promijeni, a bez upotrebe riječi „promjena“. Dakle, bez obzira što uvidamo da postoje nesuglasice, vjerujemo da sloboda religije ili uvjerenja u današnjem svijetu obuhvata i pravo da se promijeni religija ili svjetonazor. Istovremeno napominjemo da neka posebna religija ili religijska zajednica može slobodno imati stav da se onaj ko promijeni religiju i napusti vjeru može isključiti iz religijske zajednice i podvrgnuti religijskoj disciplini, ali se, pritom, ne smiju umanjiti njegova građanska i politička prava.
- 17 Opći komentar Komisije UN-a za ljudska prava o članu 18 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima daje objašnjenje: „Član 18 štiti teistička, neteistička i ateistička uvjerenja, kako i pravo da se ne ispovijeda nijedna religija ili uvjerenje.“ Svrha ljudskog prava na slobodu religije ili uvjerenja je, stoga, da jednako zaštiti vjernike i nevjernike, religije i uvjerenja.
- 18 ICCPR, čl. 18(1); ECHR, čl. 9(1).
- 19 ICCPR, čl. 18(2).
- 20 Antidiskriminacijske norme, a posebno norme koje zabranjuju diskriminaciju na temelju slobode religije ili uvjerenja, prožimaju ključne međunarodne instrumente. Vidjeti, npr. Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima (UDHR), čl. 2; ICCPR, čl. 2(1); ECHR, čl. 14 („Uživanje prava i sloboda predviđenih ovom konvencijom osigurava se bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi kao što je... religija...“); ACHR, čl. 1(1) (Kongres se obavezuje da će osigurati „slobodno i potpuno prakticiranje tih prava i sloboda, bez bilo kakve diskriminacije na osnovu... religije...“). Osim toga, kako napominje Odbor UN-a za ljudska prava, ograničenje religijske slobode „ne smije se nametati u svrhu diskriminacije, niti primjenjivati na diskriminatorni način“. UN Human Rights Committee, General Comment No. 22(48), para. 8. Dakle, nediskriminacijske norme ugrađene su u uvjet da su organičena religijske slobode „nužna“ kako bi bile dopustive po članu 18 ICCPR-a. Na sličan način, član 2 i član 3 Deklaracije iz 1981. objašnjavaju da je diskriminacija u suprotnosti sa slobodom religije ili uvjerenja. Općenito, naglasak na nediskriminaciji je tako jak, da bi se skoro moglo zaključiti ne samo da je ona u središtu normativnog jezgra slobode religije ili uvjerenja već da je ta norma *jedina* norma jednakosti. Po našem mišljenju, međutim, kako je to i pokazano njenim nabranjem skupa s drugim elementima normativnog jezgra, od suštinske je važnosti ne zaboraviti dimenziju *slobode* u ovom pravu, naravno, uvažavajući da pravo na tu slobodu imaju svi.

5) *Prava roditelja i staratelja*: Države se obavezuju da će poštovati prava roditelja i, kada je to primjenljivo, zakonskih staratelja, da svojoj djeci osiguraju religijsko i etičko obrazovanje u skladu s njihovim vlastitim uvjerenjima, pod uvjetom da se zaštiti pravo svakog djeteta na slobodu religije ili uvjerenja u skladu s razvojnim mogućnostima djeteta.²¹

6) *Kolektivne slobode i pravni status*: Suštinsko obilježje slobode religije ili uvjerenja za religijske zajednice, posebno u savremenim uređenjima, jeste da imaju neotuđivo institucionalno pravo da kao zajednice predstavljaju svoja prava i interese. To jest, same religijske zajednice imaju slobodu religije ili uvjerenja, uključujući i pravo na autonomiju u vršenju poslova. Iako religijske zajednice mogu i ne iskoristiti formalni status pravnog subjekta, danas se uveliko uvažava njihovo pravo na sticanje pravnog statusa, koje je dio prava na slobodu religije ili uvjerenja, i, kao poseban aspekt slobode pojedinca, dio je njihovog prava da ispoljavaju religijska uvjerenja ne pojedinačno, već u zajednici s drugima.²²

7) *Limiti dopustivih ograničenja vanjske slobode*: Slobodi ispoljavanja religije ili uvjerenja mogu se nametnuti samo ona ograničenja koja propisuje zakon i koja su neophodna da bi se zaštitili javna sigurnost, red, zdravlje i moral ili temeljna prava drugih.²³

21 ICCPR, čl. 18(4); Konvencija o pravima djeteta (CRC), čl. 14. Vidjeti također poglavlje 24 u ovoj knjizi. Kolektivna dimenzija slobode religije ili uvjerenje dublje je analizirana u poglavlju 14 (Roland Minnerath, analiza religijske autonomije) i 15 (Cole Durham, analiza zakona o religijskim udruženjima). Vidjeti, npr. Minnerath, poglavlje 14, 291-293; Durham, poglavlje 15, 321-325, 356-357, 365-366, 370-377. Formulacijom ugovora iz ICCPR-a rečeno, pravo na „slobodu mišljenja, savjesti i religije... podrazumijeva... slobodu da pojedinačno ili u zajednici s drugima, javno ili privatno, ispoljava svoju religiju...“ ICCPR, čl. 18 (italik dodan). Smatramo da je obavezujući status kolektivne slobode kao komponente normativnog jezgra implicite priznat u čl. 18, i može se izvesti iz postojećih standarda, objektivne nužnosti zaštite prava pojedinaca i stvorene nadležnosti. Vidjeti, npr. Odluku Evropskog suda za ljudska prava u slučaju Besarabijska mitropolija protiv Moldavije (Metropolitan Church of Besarabia v. Moldova, ECtHR), App. No. 45701/99 13. decembar 2001. Godinama su trajala sporenja o tome da li sloboda religije ili uvjerenja ima tu kolektivnu dimenziju, dimenziju „grupnog prava“, koja je ovdje identificirana kao šesta komponenta normativne jezgre. Alternativa je bila stav da međunarodni instrumenti stvaraju samo individualna prava, a u mjeri u kojoj se velikim religijskim grupama daje mogućnost da zastupaju prava religijskih zajednica, one to mogu činiti samo po izvedenom pravu. U mnogim aspektima, ovo je samo metafizička rasprava, zato što, budući da funkcioniraju, religijskim zajednicama redovno se priznaju i štite ta prava. Zapravo, sloboda religije ili uvjerenja ima kolektivne dimenzije koje se ne mogu u potpunosti zaštititi bez nekog nosioca institucionalnih prava (obično u nekoj organizacijskoj formi ili statusu pravnog subjekta) koji zastupa i izražava prava zajednice. Vidjeti poglavlja 16 i 17. Prema tome, zaključili smo da postoji kolektivna dimenzija koja spada u normativno jezgro slobode religije ili uvjerenja. Bez obzira što postoje neslaganja o tome da li kolektiviteti mogu biti nosioci prava, nema sumnje da postoji jedna kolektivna dimenzija prava na slobodu religije koje je zajedničko mnogim članovima religijskih zajednica.

23 ICCPR, čl. 18(3); ECHR, čl. 9(2); UN Human Rights Committee, General Comment No. 22(48), UN Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.4 (1993), usvojen 20. jula 1993, ponovno štampan u UN Doc. HRI/GEN/1/Rev.1 35(1994). Važno je naglasiti da iako su neka ograničenja slobode religije ili uvjerenja nužna, ona se moraju tumačiti vrlo precizno, kako bi se povećao opseg slobode. Strogost u formuliranju ograničenja analizirali su dublje Manfred Nowak i Tanja Vospernik u poglavlju 6 ove knjige. Pogrešno shvaćeni limiti ograničenja ugrožavaju slobodu.

8) *Nederogativnost ovog prava*: Države ne mogu derogirati pravo na slobodu religije ili uvjerenja, čak ni u vrijeme vanrednog stanja.²⁴

Ovih osam komponenti ljudskog prava na slobodu religije ili uvjerenja mogu se identificirati iz složenog korpusa uzajamno povezanih, međunarodno kodificiranih normi ljudskih prava. Kad se primijene u konkretnom kontekstu i u praktične svrhe, ove je norme potrebno dalje interpretirati i elaborirati. Naprimjer, prve dileme o tome da li sloboda religije ili uvjerenja nužno podrazumijeva da i religijske zajednice mogu biti nosioci tog prava i da li ono ima kolektivnu dimenziju sada su uglavnom riješene potvrdom postojanja takvih institucionalnih prava. U okviru Vijeća Evrope i OSCE-a, naprimjer, sada se potpuno jasno uvažava da pravo na slobodu religije i pravo na slobodu udruživanja podrazumijevaju pravo religijskih zajednica da dobiju status pravnog lica, kako bi mogle izvršavati svoju funkciju.²⁵ Jasno je i da će religijske zajednice uživati široku autonomiju.²⁶ Osim dodatne razrade, elementi iz normativnog jezgra stiču dodatnu snagu iz drugih normi ljudskih prava, koje su često od suštinskog značaja za ostvarivanje i uživanje religijskih sloboda,²⁷ a posebno iz slobode izražavanja, slobode okupljanja, slobode udruživanja i slobode kretanja.²⁸

Iako sloboda religije ili uvjerenja važi za *individualno ljudsko biće*, ona obuhvata i zaštitu *aktivnosti zajednice* (komponenta 2) i *međugeneracijske odnose* (komponenta 5). Religijske i svjetonazorske *zajednice* imaju korist od toga što su aktivnosti zajednica zaštićene. Države se terete odgovaraju-

- 24 ICCPR, čl. 4(2). Pravo na slobodu religije ili uvjerenja nije stavljeno na listu nederogativnih prava po ECHR-u, ali sve postpisnice ECHR-a kasnije su ratificirale ICCPR, po čemu su obavezne priznati nederogabilni karakter prava na slobodu religije ili uvjerenja. ECHR, čl. 15(1) dopušta derogiranje „po ovoj Konvenciji, [samo] u mjeri koju zahtijeva hitnost situacije, pod uvjetom da takve mjere ne protivrječe drugim obavezama prema međunarodnom pravu“. Dakle, sloboda religije ili uvjerenja sada je, barem indirektno, pravo koje se po Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima ne može derogirati. Naravno, činjenica da se pravo na slobodu religije ili uvjerenja ne može derogirati ne znači da se ne mogu staviti ograničenja na ispoljavanje religije ili uvjerenja u ograničenom opsegu, po odredbama koje međunarodni instrumenti dopuštaju.
- 25 Vidjeti predmete pred Evropskim sudom za ljudska prava: Sidiropoulos v. Greece, ECtHR, App. No. 26695, 10. juli 1998; Hasan and Chaush v. Bulgaria, ECtHR, Application No. 30985, 26. oktobar 2000; Canea Catholic Church v. Greece (Katolička crkva u Haniji protiv Grčke), ECtHR, App. No. 25528/94, 16. decembar 1997; Freedom and Democracy Party (ÖZDEP) v. Turkey, ECtHR, App. No. 23885/94, 8. decembar 1999.
- 26 Vidjeti princip 16. Završni dokument Bečkog sastanka; Hasan and Chaush v. Bulgaria, ECtHR, Application No. 30985, 26. oktobar 2000; Serif v. Greece, ECtHR, App. No. 38178/97, 14. decembar 1999; Metropolitan Church of Besarabia v. Moldova, ECtHR App. No. 45701/99 13. decembar 2001.
- 27 Mnoga poglavlja ovog zbornika posvećena su specifičnim aspektima slobode religije ili uvjerenja, kroz istraživanje međunarodnog prava, domaćeg zakonodavstva, administrativnih struktura i funkcija, kao i posebnih historijskih, društvenih i kulturnih konteksta.
- 28 ICCPR, članovi 19, 21, 22 i 12.

ćom obavezom da čuvaju kolektivna, kao i institucionalna prava religijskih grupa.²⁹

Kako je to iz pobrojanih suštinskih elemenata slobode religije ili uvjerenja jasno, ovo je jedno složeno pravo: ono sadrži podelemente koji se preklapaju sa mnogim vrijednostima zaštićenim drugim ljudskim pravima. To je dovelo do tendencije da se sloboda religije ili uvjerenja tumači kroz konceptualni filter drugih normi s kojima su ti podelementi povezani, kao što su jednakost, sloboda izražavanja ili vladavina prava. Neki idu i dalje pa preporučuju da se sloboda religije svede na jednu od ovih normi ili zamijeni jednom od ovih normi. Ove tendencije siromaše naše razumijevanje slobode religije ili uvjerenja i sputavaju razumijevanje opsega u kojemu različite vrijednosti tvore jedno bešavno tkanje, koje je kao cjelina presudno za zaštitu krhkog, ali životno važnog, međudnosa uvjerenja, djelovanja i zajednice koji čini sistem.

Jasno je da omogućiti pravo čovjeka na slobodu religije ili uvjerenja ne znači isključivo pružiti pravnu zaštitu za osam suštinskih komponenti koje smo identificirali. Osim toga, ne radi se samo o zaštiti ljudskih prava, radi se i o slobodi religije i uvjerenja. Mnoge zemlje svojim ustavnim ili pravnim poretkom za to osiguravaju dodatnu, konkretniju zaštitu. Kakva je razrada tog prava u državi umnogome je oblikovano odnosom religija – država, koji se proteže od različitih formi „odvajanja“ religije i države do identifikacije neke države s određenom religijom. Zemlje koje propisuju „odvajanje“ države i religije to čine u različitim formatima i s različitim učinkom, u spektru od benigne neutralnosti u Sjedinjenim Državama, preko raznih tipova laicizma ili sekularizma, do strogo odvajanja kakvo je postojalo u režimima bivšeg socijalističkog bloka. Zemlje koje dozvoljavaju određeni stupanj „uspostavljanja“ religije mogu donijeti pravne propise o saradnji s religijskim institucijama i o njihovom finansiranju.

U institucionalnoj konfiguraciji odnosa religija – država ogledaju se raznoliki historijski, kulturni i politički kompromisi. Sržne vrijednosti zaštićene slobodom religije ili uvjerenja daju širok spektar načina na koji države grade svoje odnose s religijom, vjerujućim zajednicama i vjernicima pojedinačno.³⁰ Međutim, postoji jezgro vrijednosti, među kojima su i onih osam već navedenih, koje čine *minimum* preduvjeta pravednog društva i zaštite univerzalnog prava na slobodu religije ili uvjerenja.

29 O razlici između individualnih, kolektivnih i institucionalnih grupnih prava vidjeti poglavlje 4 ove knjige. Pravo religijskih grupa precizirano je u članu 6 Deklaracije o ukidanju svih formi netrpeljivosti i diskriminacije zasnovanih na religiji iz 1981, te u članovima 16 i 17 Završnog dokumenta Bečkog sastanka.

30 Vidjeti UN Human Rights Committee, General Comment 22(48), para. 9.

Većina država u svijetu, među njima i one u kojima živi najveći dio svjetske populacije, ratificirale su najvažnije međunarodne akte koji potvrđuju ovo pravo. Čak i kada to nije slučaj, pravo na slobodu religije ili uvjerenja temeljno je i općeprihvaćeno, tako da se smatra da je zaštićeno i u okviru običajnog međunarodnog prava.³¹

Uprkos općoj prihvaćenosti međunarodnih normi koje utvrđuju slobodu religije ili uvjerenja, iskustvo iz prakse tužno je svjedočanstvo o izazovima djelotvorne zaštite ovog prava. Nečuvena kršenja ovog prava isuviše su česta:

- genocid nad religijskim grupama,
- zatvaranje i kažnjavanje pojedinaca zbog njihove religije ili savjesti,
- zloupotreba zakona o antiterorizmu i nacionalnoj sigurnosti da bi se zabranile religijske manjine na svim kontinentima,
- diskriminacija i napadi na nove religijske pokrete,
- podsticanje mržnje na osnovu religije – posebno islamofobije i anti-semitizma.

31 Vidjeti, npr. Philip Alston, „The Universal Declaration at 35: Western and Passé or Alive and Universal“, *The Review of the International Commission of Jurists* 31 (1983): 60, 69 (dokazuje da je Univerzalna deklaracija akt običajnog prava); Richar Blider, „The status of International Human Rights Law: An Overview“, u James Tuttle (ur.), *International Human Rights Law and Practice* (Chicago: American Bar Association, 1978), 1, 8 (dokazuje da je Univerzalna deklaracija običajno pravo); Derek Davis, „The Evolution of Religious Freedom as a Universal Human Right: Examining the Role of the 1981 United Nations Declaration on the Elimination of all Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief“, *BYU Law Review* (2002): 217, 230 (dokazuje da je Deklaracija iz 1981 običajno pravo); Louis Henkin, *The Age of Rights* (New York: Columbia University Press, 1990), 19 (dokazuje da je Univerzalna deklaracija akt običajnog prava); John Humphrey, *No Distant Millennium: The International Law of Human Rights* (Paris: UNESCO, 1989), 155 (dokazuje da je Univerzalna deklaracija običajno pravo); John Humphrey, „The International Bill of Rights: Scope and Implementation“, *William and Mary Law Review* 17 (1976): 527, 529 (dokazuje da je Univerzalna deklaracija običajno pravo); Richard B. Lillich, „Civil Rights“, u Theodor Meron (ur.), *Human Rights in International Law: Legal and Policy Issues* (Oxford: Clarendon Press, 1984), 115, 16 (dokazuje da je Univerzalna deklaracija običajno pravo); A.H. Robertson i J.G. Merrills, *Human Rights in the World*, 3. ed., (Manchester: Manchester University Press, 1989), 96 (dokazuje da je Univerzalna deklaracija običajno pravo); Louis B. Sohn, „The Human Rights Law of the Charter“, *Texas International Law Journal* 12 (1977): 129, 133 (dokazuje da je Univerzalna deklaracija običajno pravo); Bahiyiyih G. Tahzib, *Freedom of Religion or Belief: Ensuring Effective International Legal Protection* (Boston: Martinus Nijhoff, 1996), 184-185 (dokazuje da je Deklaracija iz 1981. običajno pravo); Patrick Thornberry, *International Law and the Rights of Minorities* (Oxford: Clarendon Press, 1991), 237-38 (dokazuje da je Univerzalna deklaracija običajno pravo); Humphrey Waldock, „Human Rights in Contemporary International Law and the Significance of the European Convention“, *The European Convention of Human Rights* (Birt. Inst. Int'l & Comp. L.) (Ser. No. 5, 1965): 1, 15 (dokazuje da je Univerzalna deklaracija običajno pravo). Vidjeti također Hurst Hannum, „The Status of the Universal Declaration of Human Rights in National and International Law“, *Georgia Journal of International and Comparative Law* 25 (1995/1996): 287, 317-352 (sumira iskaze nekolicine državnih i međunarodnih tijela kao i uticajnih autora koji smatraju da je Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima akt običajnog prava).

Naravno, ma kako učestala, nisu sva uskraćivanja ove slobode takva da ugrožavaju život. Širok je spektar diskriminacije i netrpeljivosti u području religije ili uvjerenja. Strogi zakoni o registriranju, naprimjer, mogu ozbiljno suziti djelovanje grupa, kao što to može i neovlašteno miješanje vladinih službenika u unutrašnju organizaciju zajednica. Prepreke religijskom obrazovanju djece zastavljaju prenošenje uvjerenja na sljedeću generaciju šireći opće neznanje o pojedinim religijskim grupama. Diskriminacija može ozbiljno ugroziti sva područja života pojedinih vjernika, kao i grupe u cjelini, a može se pokazati u mnogim segmentima, kao što su politički život, zapošljavanje i pristup zakonskoj zaštiti. Iako se čini da se, u poređenju s mučenjima, nestankom i slično, takva uskraćivanja ovog prava ne mogu „kvalificirati“ kao posebno ozbiljan oblik kršenja ljudskih prava, ona mogu voditi do dugotrajne nepravde koja ključa i koja može eruptirati u nasilje. Od presudne je važnosti da vlasti takva pitanja rješavaju učinkovito i na vrijeme, djelujući u skladu sa svojim obavezama zaštite ljudskih prava. Naravno, različiti nivoi kršenja prava zaslužuju različite reakcije. Možda je veći prioritet baviti se kršenjima drugih ljudskih prava. Međutim, mora se paziti da se pri davanju prioriteta drugim hitnim stvarima, sloboda religije potpuno ne „izgubi“ s liste. Iako je zaštita religijskih prava ponekad u zapećku, moramo znati da, kad ih zanemarujemo, to činimo na vlastitu odgovornost, jer postoji opasnost da tenzije koje se danas žare sutra mogu planuti.

PREGLED SADRŽAJA KNJIGE

Sada ćemo dati uvod u strukturu i sadržaj ove knjige. Kako je već rečeno, ova knjiga je na početku svog puta redizajnirana da bude „priručnik“, tj., naš cilj je bio da objavimo djelo koje će služiti kao obuhvatan izvor svakome ko se ozbiljno prihvata zadatka unapređenja slobode religije ili uvjerenja. Imajući to na umu, ovdje ćemo dati jedan vodič kroz sadržaj knjige i dati prijedloge kako se najefikasnije koristiti njome.

Prije nego što počnemo analizu jednog po jednog poglavlja, korisno je dati nekoliko riječi o općoj strukturi knjige. Knjiga na jednom mjestu spaja mnoge stavove, različitog religijskog, nacionalnog i kulturnog porijekla, zasebne, često u nesuglasju s drugim stavovima u knjizi. Podrazumijeva se da je svaki autor odgovoran za svoj prilog.

To što je osmišljena kao „priručnik“ ovu knjigu oblikovalo je na više načina, i to se ne vidi u opsegu dijelova knjige. Na prvom mjestu, namjera

nam je bila da knjigu u praktične svrhe koriste oni koji rade na zaštiti ljudskih prava. Dakle, naš cilj nije bio toliko da razvlačimo nove teorijske analize te teme, koliko da damo jasno tumačenje ideja, institucija i pitanja koja to područje definiraju. Istovremeno, ovaj cilj zahtijevao je određeni historijski i filozofski uvod u ta pitanja. To smo riješili angažmanom dvojice izuzetnih aktivista – Malcolma Evansa i Torea Lindholma – koji su poglavlje *Porijeklo i temelji slobode religije ili uvjerenja* u prvom dijelu knjige napisali vezujući ga s praktičnim pitanjima.

Drugi važan element ovog priručnika jeste temeljito izlaganje relevantnih „međunarodnih normi i institucija“. Ideja u osnovi ovog dijela knjige jeste da jedan ozbiljan radnik koji se bavi zaštitom ljudskih prava mora imati na raspolaganju visokostručne komentare mnoštva relevantnih normi i međunarodnih institucija zaduženih za implementaciju tih normi. Stoga drugi dio knjige vodi čitatelja kroz složenu mrežu normi, institucija i procedura, uspostavljenih za zaštitu slobode religije ili uvjerenja. Opseg relevantnog pravnog materijala povećao se do tačke nepraktičnosti. Imajući to u vidu, Natan Lerner u svom članku daje iznimno koristan pregled ukupnog korpusa relevantnih normi. Ovaj pregled dopunjuje analiza Johana van der Vyvera o odnosu normi religijske slobode spram drugih ljudskih prava, te poglavlje u kojem Llewellyn i Condé obrađuju često zanemaren uticaj prava religijskih sloboda na međunarodno humanitarno pravo i novonastalo područje međunarodnog krivičnog prava. Ove priloge zaokružuje poglavlje Nowaka i Vospernikove o dopustivim ograničenjima. U nekom smislu, ovo je jedno od najvažnijih poglavlja ove publikacije, zato što se pravo na religijske slobode uglavnom krši ne zbog toga što vladini službenici dovode u pitanje postojanje prava slobode religije ili uvjerenja, već zbog toga što oni pogrešno smatraju da su neka konkretna ograničenja tog prava opravdana.

Diskusiju o pravnim normama produbljuje niz poglavlja koja opisuju brojne institucije zadužene za implementaciju prava na slobodu religije ili uvjerenja. Ta su poglavlja napisali vodeći stručnjaci za Komisiju Ujedinjenih nacija za ljudska prava (van Boven), Odbor UN-a za ljudska prava (Scheinin), UNESCO (Diene), Vijeće Evrope, uključujući i Evropski sud za ljudska prava (Martínez-Torron i Navarro-Valls), te Organizaciju za evropsku sigurnost i saradnju (Gibson, Lord i Matlary). Glavni zadatak ovog dijela knjige jeste opisati institucionalne i proceduralne mehanizme koji se na međunarodnom nivou koriste za unapređenje zaštite slobode religije ili uvjerenja.

Treći dio knjige osvrće se na niz važnih pitanja u vezi s odnosom religije i države. Ovaj dio započinje poglavljem u kojemu José de Sousa e Brito

analizira važnost prava na prigovor savjesti, ne samo u vojsci već i drugim kontekstima gdje se savjest konfrontira državi. Slijedi ogleđ nadbiskupa Rolanda Minneratha o važnosti religijske autonomije, te detaljnije poglavlje u kojemu Cole Durham analizira značaj normi religijske slobode za zakone o religijskim udruženjima. Ova dva poglavlja posebno su značajna zbog pravnih pitanja s kojima se susreću religijske institucije u interakciji sa državom. Lee Boothby potom obrađuje posebna pitanja koja se javljaju u okruženjima koja kontrolira država, kao što su zatvori, bolnice i vojska. Slijedi analiza Romana Podoprigure o ograničenjima religijske slobode koja se nameću pri donošenju službenih odluka o izdavanju ili uskraćivanju dozvole za različite religijske aktivnosti. Napokon, Jean Baubérot opisuje jedan od najvažnijih modela položaja religije u javnom životu: francuski laicistički pristup. Svako poglavlje istražuje neke važne dimenzije sučeljenosti države i religije. Svaki državni poredak ima vlastite institucionalne sporazume; ovaj priručnik osmišljen je da rasvijetli ključna problematična područja, da označi mjesta gdje međunarodne norme ljudskih prava dopuštaju fleksibilnost i skrene pažnju na ona područja gdje te norme postavljaju minimalne standarde.

U dijelu IV utvrđeno je da promjena stava prema rodu, porodici i djeci pobuđuje mnoga nova pitanja za slobodu religije i uvjerenja. Iako ne vjerujemo da smo iscrpno obradili ova pitanja, autori od 19. do 24. poglavlja daju jedan impresivan uvod u dijalog u ovom području. Bahia Tahzib-Lie skicira spektar pitanja s kojima se suočavaju „disidentkinje“. Studija Özlem Denli o kontroverzama vezanim za nošenje marama u islamu, iako se fokusira na Tursku, postavlja šira pitanja relevantna i drugdje u svijetu. Juliet Sheen, koja nastoji identificirati brojna pitanja zaposlene žene, s Kevinom Boyleom ko-urednica svjetskog izvještaja o slobodi religije ili uvjerenja,³² analizira teret koji žene moraju ponijeti u traženju svojih prava na slobodu religije ili uvjerenja. Godine svog akademskog iskustva Ursula King unosi u svoju studiju „Hinduizam i žene“. Poput nje, Kari Elisabeth Børresen svoje istaknute akademske akreditivne unosi u svoju kritiku normativnog statusa žena unutar njene vlastite (rimokatoličke) tradicije. Napokon, Geraldine van Bueren, kao naučnik i kao aktivni učesnik u formuliranju instrumenata dječijih prava, donosi posebno koristan pogled na vjerska prava djece.

Nijedan skup poglavlja ne može biti u potpunosti reprezentativan za pitanja koja smo filtrirali iz ovog područja. Nadamo se da smo postavili ona najvažnija, imajući na umu da, iako žene i djeca ponekad najviše trpe u okrilju religije, u mnogim sredinama oni su također i najveća skupina vjernika, kori-

32 Kevin Boyle i Juliet Sheen (ur.), *Freedom of Religion or Belief: A World Report* (London: Routledge, 1997).

snika, a u slučaju žena i najvatreniji branitelji religije. Ovdje, možda više nego i u jednoj drugoj oblasti, postoji prijeka potreba da se sloboda religije ostvaruje kroz spomenutu zaštitu religije i njenih potencijala, filtriranjem negativnosti i opasnosti, te nalaženjem delikatnog načina da se osigura prostor za religijske i kulturne razlike unutar širokog međupersonalnog i međukulturnog okvira.

Dio V bavi se dvama važnim, za slobodu religije ili uvjerenja posebno osjetljivim područjima: pitanjima vjerskih „sekti“ ili „kultova“ i pitanjima religijskog ubjeđivanja, odnosno pridobijanja. Svako poglavlje u ovom dijelu knjige manje-više povezano je s pitanjima koja se tiču prava ljudi da „imaju ili usvoje“ ili „promijene“ religiju. Poglavlje o „sektama“ i „kultovima“ u suštini i jest poglavlje o onima koji „imaju ili usvajaju“ religiju koja se doima nepoznatom i čudnom. Posljednjih godina doneseno je mnoštvo zakona, podstaknutih strahom zasnovanim na stereotipnim predodžbama o novim religijskim pokretima. Ovaj trend umnogome su pratili zakoni doneseni iz straha od „religijskih ekstremista“ različitih tradicija. Iako događanja posljednjih godina ukazuju da objektivni problemi nesumnjivo postoje, pravne reakcije često su pretjerane, pa se legitimnim grupama nameću ograničenja koja protivrječe normama slobode religije. Eileen Barker, međunarodno priznata sociologinja, jedna od vodećih stručnjaka za ove pojave, pomaže da se razbiju neki mitovi i stereotipi. Fautré, Garay i Nidegger donose studije slučaja za zemlje Evrope u kojima se govori francuski. Ova su poglavlja od značaja zato što se religijske slobode najbolje testiraju postupanjem prema nepoznatim i nepopularnim grupama. Tolerancija prema popularnima nije izazov.

Preostala poglavlja iz petog dijela u fokusu imaju dugotrajne debate o pravu na religijsku persuaziju, s jedne strane, i o pravu očuvanja religijskog i kulturnog identiteta, s druge. Tad Stahnke u svom članku daje koristan analitički okvir za razvrstavanje razlika između zaštite očuvanja vjere i „nepriklonog prozelitizma“ i na kraju se zalaže da se religijskoj persuaziji dâ širok prostor. Makau Mutua, s druge strane, oštro kritizira tradicionalni misionarski rad, i smatra da se tako neumjesno iskazuje kulturna moć i podrivaju tradicionalni kulturni identiteti. Nazila Ghanea bavi se muslimanskom doktrinom zabrane apostaze u islamu. Ova pitanja od suštinske su važnosti za tumačenje važećih međunarodnih normi religijskih sloboda, zato što predstavljaju kritično područje neslaganja o djelokrugu normi religijskih sloboda: da li sloboda religije obuhvata i pravo čovjeka da „promijeni svoju religiju ili uvjerenje“, što većina kršćanskog svijeta vjeruje i što je formulirano u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima i u Evropskoj i Američkoj konvenciji o ljudskim pravima, ili ono podrazumijeva nedopustivost otpadništva od religije (barem u sluča-

ju konverzije iz islama). Mogla bi se postići veća saglasnost o ovom pitanju kada bi se jasno izdiferencirale politička lojalnost i religijsko opredjeljenje, pošto novi pristupi unutar savremenog muslimanskog diskursa prihvataju da je apostazija primarno religijsko pitanje koje pokreće religijske, ali ne nužno građanske i političke sankcije. Po takvim pristupima, pojedincu se ostavlja izbor religije, a promjena religije ne podrazumijeva nelojalnost državi.

U dijelu VI u fokusu su raznovrsni „konteksti za unapređenje slobode religije ili uvjerenja“. Ono što povezuje poglavlja u ovom dijelu jeste to što se svako bavi praktičnim uređenjem i praktičnim metodologijama od značaja za poboljšanja implementacije normi religijskih sloboda. Nekoliko poglavlja govori o izgradnji mostova i dijalogu između religijskih zajednica (npr. poglavlja nadbiskupa Anastasiosa, Leonarda Swidlera i grupe norveških koautora Inge Eidsvåg, Torea Lindholma i Barbro Sween). Rüdiger Noll bavi se sve većom pozitivnom ulogom koju religija može odigrati u konfliktnim situacijama. Babu Gogineni i Lars Gule, kao lideri humanističkih organizacija, skreću pažnju na „uvjerenje“, koje je polovina „slobode religije ili uvjerenja“, s naglaskom na prava grupa nereligijskih uvjerenja i svjetonazora. Poglavlje koje smo već spomenuli, o obrazovanju (autorica Jolante Ambrosewicz-Jacobs i Ingvill Plesner) i o mehanizmima američkog Zakona o međunarodnim religijskim slobodama (Jeremyja Gunna) također spadaju u ovaj dio o „kontekstima“. Naposlijetku, Elizabeth Sewell u svom radu daje koristan uvid u načine na koji nevladine organizacije mogu unaprijediti slobodu religije ili uvjerenja.

Zaključak i dodaci čine važan završni element plana o „priručniku“. Zaključak na jednom mjestu daje niz praktičnih preporuka iz knjige. Nadamo se da je to neka vrsta otvorenog programa za dalje djelovanje. Ključni dokumenti i propisi dati su u dodacima A i B, skupa s popisom relevantnih rasprava u Dodatku C. Knjiga bi bila nevjerovatno duga da su uvršteni kompletni tekstovi svih relevantnih dokumenata, ali dato je dovoljno informacija da se olakša online pristup relevantnim tekstovima, kao naprimjer www.religlaw.org. Relevantni opći komentari Odbora UN-a za ljudska prava dati su u dodacima D i E, a u Dodatku F slijedi tekst Deklaracije o slobodi religije ili uvjerenja iz Osla. Na kraju, nadamo se da će lista nevladinih organizacija koje rade u ovom polju, data u Dodatku G (s kontakt informacijama), biti doprinos umrežavanju onih koji rade na unapređenju slobode religije ili uvjerenja.

Slijedi detaljniji vodič u sadržaje pojedinih poglavlja, po njihovoj strukturi. Ističemo sadržaje pojedinih poglavlja ne da bismo davali njihove sažetke, već da bismo naveli razloge zbog kojih bi ona nekome ko radi u ovom polju mogla koristiti.

DIO I: PORIJEKLO I OSNOVE SLOBODE RELIGIJE ILI UVJERENJA

Historijski pregled koji u uvodnom poglavlju daje Malcolm Evans daje mogućnost da se sva druga poglavlja knjige smjeste u određenu historijsku perspektivu. Hronologija iz ovog poglavlja proteže se od Rimskog carstva do danas. Ali, u središtu priloga jeste identificiranje glavnih faza razvoja međunarodnog prava slobode religije ili uvjerenja. Evans pokazuje da je interes političkih vlasti za slobodu religije mnogo stariji od savremenog sistema država. Većim dijelom historije, sloboda religije nije bila cilj sama po sebi, već više metoda kojom se čuvala stabilnost i kojom su se ograničavali sukobi, ili je bila izgovor za interveniranje. Također, većim dijelom historije davanje religijskih sloboda bilo je sredstvo izbjegavanja konflikata, a ograničenje mogućnosti da se one ostvaruju bilo je izvor konflikata. Općenito, može se uočiti pomak od pokušaja da se očuva društvena harmonija, tako što će se razdvajati sljedbenici različitih religija, ka stvaranju jednog općeg institucionalnog okvira za miroljubivu koegzistenciju. To je najočitiije u modernom sistemu međunarodno kodificiranih univerzalnih ljudskih prava.

Nakon što je identificirao neke slabosti prijemoderne prakse, kao što je obrat uloga koji je kršćanstvo preobrazio od žrtve progona u izvor državne netrpeljivosti, Evans identificira i tri glavne strukture u modernom razvoju slobode religije: 1) model „*cuius regio, eius religio*“, gdje vladar-knez odlučuje o religiji svojih podanika; 2) model zaštite manjina, po kojem međunarodni akti osiguravaju zaštitu religijskih manjina i 3) savremeni model ljudskih prava. Svaki ovaj pristup religijskoj slobodi prikazan je u osnovnim crtama.

U svjetlu činjenice da je historijski napredak, po historijskom slijedu ovih triju pristupa, isto što i jačanje individualnih religijskih sloboda, donekle čudi što Evans tvrdi da se u posljednjih pedeset godina smanjuje politički značaj koji se pripisuje slobodi religije ili uvjerenja. On hoće reći da se, za razliku od vremena neposredno po završetku Drugog svjetskog rata, kada se jasno prepoznavala temeljna uloga religijskih sloboda, danas sloboda religije ili uvjerenja smatra samo jednim pancirom iz pune opreme ljudskih prava. Osim toga, snagu joj dalje slabi činjenica da se njenoj zaštiti daje ista težina kao i „tovaru“ drugih društvenih vrijednosti. Autor, bez sumnje namjerno, iznosi kontroverznu tvrdnju da vrijednost religijske slobode opada, ali to je jedno od onih pitanja koja on, zahvaljujući historijskoj perspektivi, može postaviti. Da li se pravo na slobodu religije ili uvjerenja polahko ali sigurno „troši“ ili pada

u sjenu kako se druga prava uzdižu? Postoji li neki politički pristup religiji koji je „relativizira“? Jesu li ovi trendovi odraz sekularizacije ili promijenjenih shvatanja o ulozi religije u društvu, koja se mogu preokrenuti što se religija više ističe? Šta ovi dugotrajni trendovi znače za mogućnost slobode religije ili uvjerenja da odgovori na izazove sve pluralnijeg svijeta?

Tore Lindholm u poglavlju *Filozofska i religijska opravdanost slobode religije ili uvjerenja* (Philosophical and Religious Justifications of Freedom of Religion or Belief) pokušava odgovoriti bar na jedno pitanje koje je izostavljeno u Evansovom poglavlju o historiji: je li religijskoj slobodi povjerena suštinski pasivna uloga da potvrdi i, možda, načini svetom relativizaciju vrijednosti koja dominira u našem vremenu? Ili, može li sloboda religije ili uvjerenja osigurati društvene strukture unutar kojih mogu skupa živjeti duboko podijeljeni svjetonazori? Da bi ovo posljednje bilo moguće, mora se iznijeti javno opravdanje (opravdanja) univerzalno primjenljivog ljudskog prava na slobodu religije ili uvjerenja, u jednom svijetu religijski, filozofski i kulturno sklonom podjelama. Nije dovoljno da rješenje ovog problema bude intelektualno dobro utemeljeno i društveno stabilno. Njime se mora unaprijediti *kako* uzajamno poštovanje i solidarnost, pravazilaženjem podjela među religijama i svjetonazorima, *tako* i nepovredivost cjelovitosti svake normativne tradicije. Po Lindholmu, u odgovoru na ovaj izazov, filozofija ima zadatak „metafacilitacije“ slobode religije ili uvjerenja, koju će postići preuzimanjem uloge lokeovskog „podradnika“, zaduženog da očisti konceptualni teren, a ne uloge kakvog platonovskog „filozofa-kralja“. Po Lindholmovom mišljenju, glavni savremeni pristupi dilemama o religijskoj pluralnosti, razlikama i konfliktu – a to su: tradicionalno mlaka tolerancija, religijski relativizam ili skepticizam, spasenjski pluralizam, privatizacija ili marginalizacija religijskog angažmana i isključivanje religije iz javnog prostora (bilo oštrom laicističkom politikom, bilo hegemonijskom sekularnom kulturom) – svi su nedostatni. Lindholmova alternativa je osloniti se na sve veću svjetsku opredijeljenost za dostojanstvo čovjeka kao na zajednički fokus preklapajućeg opravdanja slobode religije ili uvjerenja. Zastupajući izrazito pluralistički pristup, on smatra da je za svaki svjetonazor (bio on religijski ili sekularni) izazov zalagati se za pravo čovjeka na slobodu religije ili uvjerenja prihvatanjem doktrine o urođenom dostojanstvu, ostajući pritom dobro utemeljen u svojoj posebnoj normativnoj tradiciji. Onda kad se javno potvrdi da se naše različite, čak i nekompatibilne „opravdavajuće“ platforme približavaju u stabilnoj i interno legitimnoj podršci *onome što se opravdava*, više neće biti dovoljna proračunata tolerancija, a neadekvatna polovična rješenja, koja su ponudili relativizam, skepticizam,

spasenjski pluralizam, privatizacija ili ekskluzivistički sekularizam, više neće biti privlačni izlazi iz dilema religijskih i filozofskih razlika. Dinamika *preklapajućeg opravdanja* (nasuprot samo preklapajućem konsenzusu) omogućit će jednoj grupi da razumije i ima povjerenja u opredijeljenost druge grupe za slobodu religije ili uvjerenja i za uzajamno poštovanje, čak i kada im premise opravdanja nisu iste. Ovo dalje omogućava „uzajamno poštovanje bez ugrožavanja vlastitog integriteta“.

Lindholmova argumentacija, data u ovako kratkoj formi, zvuči apstraktno, ali je ona zapravo oživiljena historijskim, sociološkim i teološkim refleksijama i oslanja se na mnoge velikane koji su formulirali religijske osnove univerzalne vrijednosti religijskih sloboda, od Ašoke Velikog do pape Ivana XXIII. U praktičnom duhu ovog priručnika, poglavlje se završava odjeljkom u kojem se zalaže za prioritetnu saradnju preko religijskih podjela, kao za način postizanja zajedničke opredijeljenosti ka – i uživanja u – ljudskom pravu na slobodu religije ili uvjerenja.

DIO II: SLOBODA RELIGIJE ILI UVJERENJA: MEĐUNARODNE NORME I INSTITUCIJE

Članak Natana Lernerera daje cjelovit pregled *karaktera i minimalnih standarda slobode religije ili uvjerenja u međunarodnom pravu* (The Nature and Minimum Standards of Freedom of Religion or Belief). On prati razvoj ovih sloboda u brojnim usvojenim međunarodnim instrumenatima, od Univerzalne deklaracije 1948. do kraja 20. stoljeća. Od tri aspekta slobode religije ili uvjerenja, sažeta u članu 18 Univerzalne deklaracije – ([i] *forum internum*, [ii] konverzija i prozelitizam i [iii] *forum externum**) – Lerner najviše pažnje posvećuje ovom posljednjem, iz jasnog razloga što manifestiranje religije u praksi najčešće nailazi na ograničenja. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (ICCPR) izdvojen je kao jedini obavezujući akt, primjenljiv svuda u svijetu, koji konkretno i koherentno štiti religijska prava. Iz tog razloga Lerner posvećuje posebnu pažnju članu 18 Pakta i napominje da se posebna pažnja mora posvetiti i Općem komentaru 22 UN-ovog Odbora za ljudska prava, u kojem se tumače glavne odredbe o slobodi religije ili uvjerenja. On daje i vrijednu analizu

* *Forum internum* je u međunarodnim dokumentima o slobodi religije oznaka za unutrašnju slobodu, slobodu vjerovanja a *forum externum* za vanjsku, tj. eksternu slobodu, slobodu prakticiranja. *Prim. prev.*

Deklaracije o uklaňanju svih formi netrpeljivosti i diskriminacije zasnovanih na religiji ili uvjerenju iz 1981, za koju kaže da je ambiciozna po ciljevima, neprecizna u mnogim aspektima, ali „prilično dobra“ po tekstu i uopće predstavlja „jedan vrlo pozitivan korak“. U poglavlju se izbalansirano pregledaju regionalni i međunarodni dokumenti relevantni za slobodu religije ili uvjerenja. Lernerov članak daje za praksu koristan pregled niza dokumenata koji kodificiraju međunarodne norme slobode religije. Uprkos obilju međunarodnih instrumenata, Lerner tvrdi da još uvijek postoji snažna potreba da se *bolje* zaštite religijske grupe od diskriminacije, progona i drugih kršenja slobode religije ili uvjerenja.

Johan van der Vyver u svom poglavlju poduzima složen zadatak analize *odnosa normi slobode religije ili uvjerenja prema drugim ljudskim pravima* (The Relationship of Freedom of Religion or Belief Norms to Other Human Rights). Ta analiza podrazumijeva istraživanje kako onih područja gdje se religijska sloboda i druga ljudska prava uzajamno podupiru i podudaraju, tako i onih područja gdje među njima nastaje konflikt. Preklapanje stvara nekoliko problema: sloboda izražavanja i udruživanja, naprimjer, osigurava „dvostruku zaštitu“ u područjima kao što su religijsko ubjeđivanje i pravo na sticanje statusa pravnog lica. Područja konflikata još su kontroverznija. Van der Vyver istražuje brojne primjere iz svijeta koji ilustriraju različite vrste konflikata među pravima. Isplati se pročitati ovo poglavlje i samo zbog mnoštva situacija koje obrađuje. Ali, autor ide i dalje i izlaže neke principe od značaja za rješavanje takvih konflikata.

Na početku se Van der Vyver bavi mogućim konfliktima koji proizlaze iz unutrašnjih sporenja unutar jedne religijske zajednice. Između ostalog, on uočava značaj *institucionalnih* grupnih prava na slobodu religije koja pripadaju sâmim religijskim institucijama, nasuprot *kolektivnim* grupnim pravima, koja pripadaju pripadnicima grupe pojedinačno.³³ Ovo je od ogromnog značaja za pravo religijskih institucija na religijsku autonomiju i na status pravnog lica, što je detaljnije opisano u poglavljima 14 (autor Minnerath) i 15 (Durham). Ovdje Van der Vyver podsjeća na principe izvedene iz opće analitičke strukture „sfere suvereniteta“, gdje se priznaje isključiva nadležnost religijskih institucija u definiranju organizacijske strukture, dogme, procedura, aktivnosti i mjera unutrašnje discipline. Ovome dodaje obavezu države da poštuje samoodređene religijskih zajednica. Dok se princip sfere suvereniteta označava kao „institucionalno grupno pravo“, koje pripada nekoj društvenoj instituciji, pravo na samoodređene označava se kao „kolektivno grupno pravo“ koje se daje pojedincima koji pripadaju toj kategoriji i koji ga mogu ostvarivati zasebno ili skupa s drugim pripadnicima te grupe.

33 Van der Vyver, poglavlje 4, 91.

Distinkcija između kolektivnih i individualnih prava iznimno je važna i instruktivna. Međutim, ako bismo ovu diskusiju vodili tako da jako podsjeća na diskusiju o pravu naroda na samoodređenje, to bi moglo dovesti do nesporazuma. Pravo naroda na samoodređenje, o kojemu se govori u članu 1 i u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima (ICCPR-u) i u Međunarodnom paktu o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (ICES-CR-u), odnosi se na nešto drugo: *imaoci* ovog prava jesu narodi, a *dobra* koja se štite pravom naroda na samoodređenje eksterna su neovisnost i unutrašnja demokratska samouprava. Naravno, Van der Vyver ne namjerava uzdići religijske zajednice na nivo političkih naroda, niti im priznati pravo na političku nezavisnost (tj. secesiju), niti pripisuje unutrašnju demokratsku samoupravu religijskim organizacijama koje imaju drugačije modele unutrašnjeg uređenja. Osnovni princip sigurno odgovara; možda bi bilo dobro koristiti formulacije religijske autonomije da bi se izbjegla konfuzija, ali Van der Vyver možda smatra da ovo suviše podsjeća na kakvo institucionalno pravo, budući da se djelomično preklapa s kolektivnom dimenzijom prava na udruživanje.

Drugo područje na koje se usredotočio Van der Vyver jeste interakcija normi jednakosti s religijskom slobodom. Razumije se da često norme jednakosti jačaju pravo religijske slobode. Kako je ranije i rečeno, norme nediskriminacije i jesu dio normativnog jezgra slobode religije ili uvjerenja. U tom pogledu, Van der Vyver zauzima čvrst stav protiv povlaštenog položaja nekih religijskih zajednica kod države, uvjeren da se tako diskriminiraju druge religije i uvjerenja i stavljaju u nepovoljan položaj, ponižen u odnosu na one koji ih „toleriraju“ i da se tako država može miješati u unutrašnje poslove navodno privilegiranih religija.³⁴ Nedvojbeno je ovakav stav kontroverzan u mnogim zemljama koje još uvijek imaju zvaničnu državnu crkvu ili druge čvrste forme saradnje s određenim religijskim denominacijama. Povlaštene grupe vjerovatno će biti kritične prema ovakvom stavu autora; male i nepopularne grupe vjerovatno će se složiti s njim. Važno je da tamo gdje se javljaju privilegije u savremenim društvima, snažne norme jednakosti nameću teret opravdanja.

Međutim, postoje i druge situacije u kojima se religijske slobode mogu sudariti s normama jednakosti. Među primjerima koje navodi Van der Vyver je diskriminacija nekih religija prema ženama i prema homoseksualcima.³⁵ Van der Vyver vjerovatno pretpostavlja da će sektorski suverenitet štiti doktrinarno baziranu internu praksu.³⁶ Ali, da nije toga, on bi odobrio da se

34 Ibid., 106-107.

35 Ibid., 114.

36 Ibid., 115.

jednakost stavi ispred sloboda: „Zemlje zasnovane na liberalnim principima koji dozvoljavaju da sloboda religije ili uvjerenja nadjača individualna prava zasnovana na ljudskom dostojanstvu i jednakosti, u raskoraku su s međunarodnim standardima zaštite ljudskih prava.“³⁷ Poznat je sukob između slobode i jednakosti. On može imati posebno značajne posljedice po slobodu religije. Neće svako prihvatiti van der Vyverov stav o ovim pitanjima, ali je njegov rad važno polazište za diskusiju.

U završnom dijelu, Van der Vyver se bavi dopustivim ograničenjima slobode religije ili uvjerenja. Ovdje je njegova analiza konceptualna i usmjerena na: 1) „inherentna ograničenja“, 2) ograničenja određena pravima i slobodama drugih i 3) ograničenja „u općem interesu“. Van der Vyver u ovom dijelu daje analizu koja je više svojstvena za nivo ustavnog prava neke zemlje, za razliku od diskusije Nowaka i Vospernikove u poglavlju 6, o pitanjima klauzule ograničenja iz međunarodnih normi.

U narednom poglavlju, autori Davidi Llewellyn i Victor Condé razmatraju jedno područje kojem do sada naučnici nisu posvećivali mnogo pažnje, a to je *sloboda religije ili uvjerenja u međunarodnom humanitarnom pravu i međunarodnom krivičnom pravu* (Freedom of Religion or Belief under International Humanitarian Law and International Criminal Law). Autori smatraju da je ovo pitanje od temeljne važnosti, ne samo zbog toga što se u vrijeme ratova i sukoba povećavaju vjerske potrebe i interesi već i zbog toga što religija može biti duboko umiješana u nasilje, a rješenje se ne može naći bez poštovanja vjerskih prava. Da bi to i dokazali, autori porede norme ljudskih prava koje se odnose na slobodu religije ili uvjerenja s odgovarajućim normama u međunarodnom humanitarnom i međunarodnom krivičnom pravu. Bez obzira na različito porijeklo i namjenu ovih triju područja međunarodnog prava, u relevantnim normama otkriva se visok stepen korelacije i sličnosti. Praktično, poglavlje potcrtava jednu često spominjanu ideju, ali koja rijetko nađe uvjerljiviju potvrdu: sloboda religije ili uvjerenja ne može se derogirati ni pod kojim okolnostima, od mirnodopskih situacija, preko rata i oružanih konflikata, do postratnih.

U uzajamnom djelovanju principa slobode religije ili uvjerenja i njegovih ograničenja definira se *stvarni* prostor slobode religije ili uvjerenja. Stoga je poglavlje *Dopustiva ograničenja slobode religije ili uvjerenja* (Permissible Restrictions on Freedom of Religion or Belief) Manfreda Nowaka i Tanje Vospernik od izuzetne važnosti za ovu knjigu. Autori su se prihvatili temeljite analize tipičnih klauzula o ograničenjima koje su mogli naći u međunarodnim pravnim

37 Ibid., 120.

instrumentima. Usredsredivši se na pitanje „ispiranja mozga“ i religijskog ubjeđivanja, postavili su pitanje granica *forum internuma*, za koji se pretpostavlja da je potpuno izuzet od ograničenja. Potom su „proradili“ osnove koje legitimiraju nametanje granica manifestiranju religije, a koje su pobrojane u členu 18 ICCPR-a: zaštita „javne sigurnosti, reda, zdravlja ili morala ili temeljnih prava i sloboda drugih.“

Posebno treba spomenuti odnos prema „javnom redu“. To se često smatra vrlo rastegljivim opravdanjem za nametanje ograničenja slobodi religije, pošto se pod njim podrazumijeva široki pojam „*ordre public*“, kojim se u francuskom opisuje generalizirano shvatanje dominantne javne politike. Autori ukazuju na to da je i u engleskoj i u francuskoj verziji Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (ICCPR) jasno naznačeno da u kontekstu fraza „javni red“ može opravdati suženje religijske slobode samo u užem smislu sprečavanja javnog nereda.³⁸ „Moral“ kao osnov za ograničenje smatra se najmanje jasnim i najkontroverznijim, zbog opasnosti da jedan religijski moralni princip pogazi drugo religijsko uvjerenje.

Idući izvan formalnih legitimirajućih faktora, Nowak i Vospernik pažnju usmjeravaju na nediskriminaciju kao dodatni faktor koji je presudan ako je ograničenje opravdano. Kako napominje UN-ov Odbor za ljudska prava, diskriminacijski odnos poništava odluku da je neko konkretno ograničenje opravdano, čak i ako inače spada u zakonske kategorije. Nažalost, istinska neutralnost suviše je rijetka, a „diferencijalni“ odnos često biva jednak pravoj diskriminaciji.

Završna praktična kritika tretmana klauzule o ograničenju jeste da su međunarodna i regionalna tijela za zaštitu ljudskih prava često suviše popustljiva u procjeni državnih ograničenja. Naprimjer, Evropski sud vladama daje previše široko polje slobodne procjene. Nedvojbeno, još više se može govoriti o tome da, iako postoji jedan od zakonskih osnova, i dalje je prijeko potrebno pokazati da je dato ograničenje zaista neophodno i srazmjerno. Ali općenito, autori su dobro istakli kako su rijetki osnovi za dopustiva ograničenja, čime su unaprijedili zaštitu šire sfere slobode religije ili uvjerenja.

Sljedećim poglavljem, studijom *Komisija Ujedinjenih nacija za ljudska prava i slobodu religije ili uvjerenja* (The United Nations Commission on Human Rights and Freedom of Religion or Belief) Thea van Boven, započinje niz od šest poglavlja ovog priručnika koja se bave institucionalnim mehanizmima za jačanje zaštite prava. Autor identificira tri faze u radu Komisije, s obzirom na slobodu religije ili uvjerenja: i) postavljanje standarda 1945–1955,

ii) (mukotrpana) razrada ovih standarda 1960–1981, iii) faza implementacije od 1986. do danas. Van Boven detaljno opisuje razvoj i povećanje uloge specijalnog izvještaca za religijsku netrpeljivost, koji se od 2001. naziva specijalnim izvještacem za slobodu religije ili uvjerenja. Po van Bovenovom mišljenju, ovaj specijalni izvještac bio je „glavni akter“ novijeg angažmana Komisije u ovom polju. Među instrumentima koje izvještac ima na raspolaganju nalaze se priprema godišnjih i privremenih izvještaja za UN o stanju slobode religije ili uvjerenja, pokretanje hitnog postupka za žalbe u slučaju teških kršenja prava, *in situ* posjete u svrhu bližeg posmatranja pojave netrpeljivosti i traženja dijaloga s relevantnim stranama te praćenje postupka rješavanja pitanja koja su proizašla iz posjeta. U nastojanju da doprinese eliminaciji netrpeljivosti u ovom području, izvještac identificira konkretna prioritetna pitanja (prije svega obrazovanje za toleranciju), identificira kategorije kršenja prava i pokreće inicijative za posjete velikim religijskim zajednicama i institucijama.

Mada je Van Boven uvjeren u uspješnost aktivnosti specijalnog izvještaca, kritičan je prema Komisiji kao cjelini. Bez obzira na to što je „glavni politički organ za ljudska prava u Ujedinjenim nacijama“, Komisija ne uspijeva konstruktivno razmatrati slobodu religije ili uvjerenja. Njene godišnje odluke o vjerskoj netrpeljivosti teže da se ponavljaju. Prezentiranju izvještaja specijalnog izvještaca daje se malo vremena i, nakon toga, malo se pažnje u programu rada Komisije posvećuje relevantnim stavkama religijske netrpeljivosti. Specijalni izvještac opisan je kao „istraživačka, intelektualna i operativna ruka Komisije“. Van Boven podstiče Komisiju da poduzme sadržajnije i dosljedniji angažman u području slobode religije ili uvjerenja, da ozbiljnije razmatra izvještaje specijalnog izvještaca i da još više ojača njegov mandat. Uprkos ograničenim resursima specijalnog izvještaca, njegova funkcija u praksi među važnijim je kanalima kojima problemi religijske slobode dolaze na dnevni red u UN-u.

U sljedećem poglavlju *Odbor za ljudska prava UN-a i sloboda religije ili uvjerenja* (The Human Rights Committee and Freedom of Religion or Belief) Martin Scheinin bavi se drugim ključnim međunarodnim tijelom za ljudska prava unutar sistema Ujedinjenih nacija. Scheinin nas podsjeća da član 18 nije jedina relevantna odredba ICCPR-a za pitanje slobode religije ili uvjerenja. Članovi 2(1), 4(2), 24(1), 26 i 27 također su bitni za jačanje zaštite i dalje tumačenje nederogacije i nediskriminacije. Scheinin uočava tri primarne funkcije Odbora za ljudska prava i navodi kako se one koriste u unapređenju slobode religije ili uvjerenja. On prvo analizira ulogu Odbora u razmatranju periodičnih državnih izvještaja. Drugo, zapaža da Odbor veliki uticaj vrši kroz svoje opće komentare. Za područje slobode religije ili uvjerenja najvažniji opći komentar je, bez sum-

nje, Opći komentar 22, u kojem se elaborira i daje jedna zvanična interpretacija člana 18 ICCPR-a. Naposljetku, treće, on procjenjuje sudsku praksu kroz pojedine žalbe u kojima se navode slučajevi kršenja slobode religije ili uvjerenja. Iako je, po Scheininovom mišljenju, ova sudska praksa rijetka i nerazvijena, resursi ovog područja mogli bi biti mnogo bogatiji nego što se to čini na prvi pogled, pošto su u vezi s drugim odredbama ICCPR-a nađeni i drugi vezani slučajevi. Generalno, Odbor ima poseban značaj za slobodu religije ili uvjerenja zbog svoje globalne nadležnosti i zbog toga što su njegove procedure dovoljno fleksibilne da bi se u širokom rasponu mogao baviti pitanjima religijske slobode.

Doudou Diene, u poglavlju *UNESCO-ov doprinos slobodi religija ili uvjerenja* (UNESCO's Facilitating of Freedom of Religion or Belief) razmatra jednu instituciju koja značajno doprinosi njegovanju tolerancije u svijetu, ali koja se zanemaruje zato što njena uloga nije toliko legalistička i nije toliko usmjerena na odbranu prava. UNESCO stavlja akcent na međukulturni dijalog, a posebno na međureligijski dijalog. To je odraz novih spoznaja o tome koliko je važno da se i religije i duhovne tradicije bave suštinskim pitanjima našeg vremena. Ponovno oživljavanje tih pitanja upućuje na povratak najosnovnijem impulsu rada UNESCO-a, a to je da se „mir mora graditi u svijesti ljudi“. Uzimajući ovo u obzir, Diene daje kratak pregled glavnih UNESCO-ovih deklaracija, aktivnosti i projekata koji pomažu djelotvorno ostvarivanje ideala religijske slobode. Putem ovih inicijativa, UNESCO nastoji ojačati vrijednosti interakcije, iskustvo kulturne i duhovne blizine, te uvažavanje pluralizma, što sve doprinosi ukupnom unapređenju slobode religije ili uvjerenja.

Prešavši s Ujedinjenih nacija na najučinokovitiji regionalni sistem ljudskih prava, donosimo poglavlje *Zaštita religijske slobode u sistemu Vijeća Evrope* (The Protections of Religious Freedom in the System of the Council of Europe) autorā Javiera Martíneza-Torróna i Rafaela Navarro-Vallsa. U središtu njihove analize nalaze se Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda (ECHR), te Evropski sud za ljudska prava sa sjedištem u Strasbourgu. Sud, koji sada ima jurisdikciju nad preko 800 miliona ljudi, prvi je tribunal za ljudska prava u svijetu. Za razliku od mnogih drugih institucija za ljudska prava, koje su u biti institucije „mekog prava (soft law)“, Sud ima prilično jedinstven položaj među internacionalnim tijelima po tome što može donositi pravno obavezujuće i izvršne odluke. Imajući to na umu, čudi i možda pomalo razočarava činjenica da sve do 1993. Sud nije imao slučaj koji je rješavao po odredbama Evropske konvencije (član 9). Neke slučajeve rješavala je Evropska komisija za ljudska prava u skladu sa starijim procedurama po kojima je ona filtrirala slučajeve koji idu na Sud, ali sâmi Sud nije rješavao nijedan od njih.

Međutim, počev od 1998, kada dolaze nove strukture Suda i na snagu stupaju nove procedure,³⁹ broj sudskih slučajeva o pitanju religije neprekidno raste. To je od značaja ne samo za one pod jurisdikcijom ovog Suda već i za svijet u cjelini, zato što je odredba koju je Sud tumačio (član 9 Evropske konvencije o ljudskim pravima) skoro identična ključnim odredbama iz člana 18 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, a odluke ovog Suda zaista vjerodostojan izvor jakih argumentacija u pitanjima ljudskih prava.

Poglavlje o Vijeću Evrope je, stoga, izuzetno važno zato što daje pregled sve bogatije prakse ovog suda vezane za član 9. Iako je primarni fokus poglavlja sudska praksa, autori dodaju i odlomak o inicijativama Parlamentarne skupštine Vijeća Evrope i Odbora ministara,⁴⁰ a najzanimljivije se odnose na nove religijske pokrete. Krajnji ishod njihovih razmatranja jeste preporuka da se osnivaju „centri informiranja o ‘grupama religijskog, ezoterijskog ili duhovnog karaktera‘“, ali istovremeno podstiču vlade da „koriste redovne procedure krivičnog i građanskog prava protiv nezakonite prakse koja se provodi u ime“ takvih grupa.⁴¹

Nakon kratkog opisa strukture i procedura Suda, autori obrazlažu njegovu sudsku praksu (kao i ranije odluke Komisije). To izlaganje suviše ide u dubinu i detalje da bi se ovdje sve ponavljalo, ali vrijedi spomenuti nekoliko posebno važnih pitanja i potencijalnih problema koje autori identificiraju.

Prvo značajno obilježje pravne filozofije Suda jeste što on implicite priznaje da postoji „polje slobodne procjene“ koja se priklanja historijski uspostavljenim strukturama odnosa religije i države.⁴² To je praktično priznanje svakovrsnih struktura – u rasponu od država koje imaju zvaničnu državnu crkvu, preko država s jakim saradničkim režimima, pa do onih sa strogim laicističkim odvajanjem crkve od države. Autori kažu da se jasni princip:

...jednakosti (član 14 Evropske konvencije) mora strogo primjenjivati u raznim kontekstima kako bi se očuvala sloboda religije, ali je dopuštena određena fleksibilnost u organizacijskoj saradnji s religijskim zajednicama, posebno tamo gdje bi se, ako se ne bi tako radilo, poremetili stari obrasci i očekivanja... Drugim riječima, član 9 Evropske konvencije predviđa odgovarajuće garancije pravu na slobodu religije ili uvjerenja. Njegova svrha, međutim, nije da uspostavi nekakve uniformne kriterije za odnos država – crkva u državama članicama Vijeća Evrope, a još manje da uvodi prinudni sekularizam (*laïcité*).⁴³

39 Martínez-Torrón i Navarro-Valls, poglavlje 10, 214.

40 Ibid., 211-214.

41 Ibid., 213-214.

42 Ibid., 215.

43 Ibid., 216.

Državne crkve dopuštene su sve dok članstvo u njima nije obavezno. Sud objašnjava i da treba poštovati osjetljivost dominantnih religijskih grupa.⁴⁴

Odmaknuvši se od odnosa dominantnih prema manjinskim religijskim grupama, autori se bave slučajevima u kojima interpretiraju princip jednakosti, bogoštovlje, prozelitizam i unutrašnju autonomiju. Oni uočavaju izvjesnu ironiju u činjenici da, iako formulacija Evropske konvencije primarno tendira pravima pojedinaca, evropski sistem zapostavlja individualnu dimenziju slobode religije ili uvjerenja mnogo više nego njenu kolektivnu dimenziju.⁴⁵ Djelomično, to je rezultat mnogo užeg tumačenja pojma zaštićene religijske „prakse“ po Konvenciji, izvedenog iz ranijih odluka Komisije, od tumačenja koje preporučuje UN-ov Odbor za ljudska prava u pogledu paralelnih formulacija u ICCPR-u.⁴⁶ Konkretno, Komisija je protumačila pojam te prakse tako usko da ona pokriva samo djela kojima se *manifestira* religija u strogom smislu riječi, a ne i ponašanje koje je religijom *motivirano*.⁴⁷

Drugi veliki problem sa sudskom praksom Evropskog suda za ljudska prava tiče se prividno neutralnih zakona koji slobodi religije nameću indirektna ograničenja.⁴⁸ Sklonost pretpostavci da neutralni zakoni nužno nadjačavaju savjest vidljiva je u odlukama Komisije, ali je u nekim odlukama Suda to primjetan trend (ako ne i čvrst stav). Po mišljenju autora, bolji stav je da se „sloboda prakticiranja religije ili uvjerenja mora shvatiti kao zaštita, u principu, svakog akta pojedinca kada on postupa po nalogu svoje savjesti“,⁴⁹ čime se daje maksimum zaštite koja se pretpostavlja po članu 9(1). U onoj mjeri u kojoj su ograničenja ovog prava nužna, ona se moraju opravdati po članu 9(2), gdje na državu pada teret dokazivanja zakonitosti i neophodnosti svakog ograničenja. Autori nalaze da su do sada nametana ograničenja bila naklonjenija državnim inicijativama, a to za posljedicu ima ograničavanje ispoljavanja religije ili uvjerenja i slobode savjesti. Po njihovom mišljenju, ovo može dovesti do neke vrste sekularnog fundamentalizma ili indoktrinacije, što po pluralizam, a posebno po manjine može biti opasno koliko i najočitije forme religijskog fundamentalizma.⁵⁰ Zaključuju da je, u nastojanjima da se ukloni

44 Ibid., 217.

45 Ibid., 228.

46 Ibid.

47 Ibid., 229-230.

48 Ovaj problem može se uporediti sa žestoko kritiziranom odlukom Vrhovnog suda Sjedinjenih Država u slučaju *Employment Division v. Smith*, 494 US 872 (1990), po kojoj je svaki neutralni, općerimjenljivi zakon koji ne cilja na neku konkretnu religijsku grupu (ili religijske grupe) nadređen pravima vjerskih sloboda.

49 Martínez-Torrón i Navarro-Valls, poglavlje 10, 233.

50 Ibid., 235-236.

netrpeljivost, važno izbjeći opasnostima „netrpeljivosti prema sekularizmu“ isto toliko koliko i opasnostima „netrpeljivosti prema religiji“.⁵¹

U naredna dva poglavlja razmatra se rad Organizacije za sigurnost i saradnju u Evropi (OSCE). Prvobitno Konferencija za sigurnost i saradnju (CSCE) ili Helsinški proces, zbog toga što je osnovana u skladu sa Završnim Helsinškim dokumentom iz 1975, OSCE je danas najveća regionalna organizacija za sigurnost i ljudska prava u svijetu, sa 55 članica u Sjevernoj Americi, Evropi i Srednjoj Aziji. Urban Gibson i Karen Lord analiziraju *napredak u postavljanju standarda – religijsku slobodu i obaveze OSCE-a* (Advancements in Standard Settings: Religious Liberty and OSCE Commitments). Janne Haland Maatlary se konkretnije usredotočuje na *implementiranje slobode religije u OSCE-u iz iskustva norveškog predsjedavanja* (Implementing Freedom of Religion in the OSCE: Experiences from the Norwegian Chairmanship). U oba poglavlja govori se o historiji, nastanku, institucionalnoj strukturi, normama i uticaju OSCE-a. Standardi OSCE-a u području slobode religije ili uvjerenja posebno su napredni, detaljni, instruktivni i precizni. Gibson i Lord opisuju te aktivnosti kao „daleko najjasnije opisane obaveze u oblasti religijske slobode u međunarodnom prostoru“⁵² koje služe kao univerzalni primjer, budući da „predstavljaju težnje miliona koji nastoje Bogu služiti i slobodno živjeti, onako kako im njihova savjest nalaže“.⁵³ Posebnu pažnju posvećuju Završnom dokumentu Bečkog sastanka (Završni Bečki dokument) 1989.⁵⁴ i spominju niz seminara OSCE-a, kao i formiranje Savjetodavnog panela za slobodu religije ili uvjerenja, u kojem su oboje autora radili.⁵⁵

Priznajući da su aktivnosti OSCE-a više „političke“, a ne „pravno obavezujuće“, Matlary u svom poglavlju daje kako praktični uvid u unutrašnje djelovanje institucija OSCE-a, tako i teorijski uvid u značaj instrumenata „meke moći (soft power)“ koji se koriste u OSCE-u. Ovo poglavlje važan je podsjetnik onima koji rade u području religijskih prava, gdje su instrumenti „meke moći“ često učinkoviti jednako koliko i „tvrdo pravo (hard law)“, a ponekad čak i učinkovitiji.⁵⁶ Među ovim instrumentima su persuazija (ubjeđivanje), pravna i politička pomoć, kao i otvorena i diskretna kritika. Između ostalog, upravo zbog toga što nisu pravno obavezujuće, aktivnosti OSCE-a mogu biti mnogo temeljitije i obuhvatnije nego pravno obavezujuće, što

51 Ibid., 236.

52 Gibson i Lord, poglavlje 11, 254.

53 Ibid.

54 Ibid., 248-251.

55 Ibid., 252-254.

56 Matlary, poglavlje 12, 259-261.

znatno povećava i proširuje njihovu snagu. One ljudska prava mnogo jasnije povezuju s demokratijom i s vladavinom prava, te daju politička rješenja koja mogu biti smjernice za ostvarivanje ideala religijskih sloboda.

Matlary također diskutira o tome kako se misije OSCE-a i raznovrsni mehanizmi monitoringa sastavljaju da bi osigurali implementaciju obaveza. U vrijeme kada je Norveška predsjedavala organizacijom 1999, u misijama OSCE-a dominirali su interesi za religijske slobode i naglašavan značaj slobode religije u rješavanju konflikata. Matlary izvještava i o preprekama i mnogim neuspjesima u polju slobode religije. Bez obzira na to, iskustvo norveškog predsjedavanja OSCE-om ide u prilog političkoj promociji religijskih sloboda primjenom mehanizama „meke moći“ i u bliskoj saradnji s religijskim zajednicama, s nevladinim organizacijama i naukom. U tom smislu, Matlary dopunjuje (poglavlje 38) Elizabeth Sewell o zanimljivim načinima unapređenja slobode religije ili uvjerenja kroz rad nevladinih organizacija. Primjeri kako se religijski dijalog koristi kao strategija u sprečavanju i rješavanju konflikata također su od značaja.

DIO III: SLOBODA RELIGIJE ILI UVJERENJA I DRŽAVA

Sljedeći dio ovog priručnika bavi se raznim bitnim aspektima međudjelovanja religije i države. *Prigovor savjesti*, tema poglavlja Joséa de Sousa e Brita, uvijek je bio među najdramatičnijim, presudnim tačkama njihove interakcije. Najčešće se pretpostavlja da se prigovor savjesti javlja samo u kontekstu prigovora služenju vojske, ali se on odnosi i na izvođenje abortusa,⁵⁷ ceremoniju podizanja zastave⁵⁸ ili polaganje zakletve u ime Boga.⁵⁹ Prigovor savjesti jeste odbijanje, u ime individualne savjesti, da se izvrši neka zakonska dužnost. Dakle, da bi se uvažio prigovor savjesti, mora se potvrditi nepovredivost savjesti nad primjenom zakona, čime se, kako to Sousa e Brito kaže, transformira „princip tolerancije – koji prethodi ustavnoj državi i njen je društveni preduvjet – u ljudsko pravo“.⁶⁰ Iako su sloboda savjesti i sloboda religije blisko povezane, prema mišljenju Sousa e Brita, ove dvije slobode razlikuju se po tome što samo

57 Sousa e Brito, poglavlje 13, 284.

58 Ibid., 285-286.

59 Ibid., 286. Na to da se prigovor savjesti proteže izvan vojnog konteksta ukazuju i Martínez-Torrón i Navarro-Valls, poglavlje 10, 232 i bilješka 83.

60 Sousa e Brito, poglavlje 13, 274.

pojedinaac može uložiti prigovor savjesti. Prigovor savjesti na služenje vojnog roka u nekim je zemljama priznat kao ustavno pravo, dok je u drugim propisan zakonima, gdje su predviđeni uvjeti pod kojima se stiče pravo na izuzeće od služenja vojnog roka. Ali, čak i tamo gdje je priznat u principu, i dalje je kontroverzno kada se prigovor savjesti zasniva na sekularnim etičkim ubjeđenjima, ili kada se selektivno odbija učestće u određenim ratovima ili nošenje određenog oružja. Generalno, očigledno je potrebno uspostaviti ravnotežu između slobode savjesti i interesa države. Međutim, Sousa e Brito je vrlo kritičan prema onome što on naziva „nesretnom retrogradnošću Amerike“, koja se vratila na presedan iz 19. stoljeća i odbacila tumačenja koje su se razvile u međuvremenu po kojima obični zakoni mogu ukinuti religijske slobode samo onda kada se hitni državni interesi ne mogu ostvariti lakšim putem.⁶¹

Nadbiskup Roland Minnerath se u poglavlju o *pravima na autonomiju u religijskim poslovima* (The Rights on Autonomy in Religious Affairs) bavi općim pravom religijskih zajednica i institucija na autonomiju u uređivanju vlastitih poslova. On ovdje razrađuje jednu od ideja iz normativnog jezgra slobode religije ili uvjerenja, opisanog ranije u ovom uvodu. Također, postoje dodirne tačke i s idejom sfere suvereniteta, koju je u svom članku obradio Van der Vyver.⁶² Dakle, ne čudi što Minnerath zaključuje da je autonomija religijskih ili svjetonazorskih zajednica da sami uređuju svoje poslove „jedno od ključnih obilježja svakog sistema slobode religije ili uvjerenja“.⁶³ To je zato što je crkvena ili društvena struktura takvih zajednica često i „sâma u središtu najdubljih vjerovanja“.⁶⁴ Stoga bi, bez ovog prava, vjerodostojnost religije bila ugrožena, a autonomija zajednice sužena. Budući da je vjerski život pojedinca općenito isprepleten sa životom religijske zajednice kojoj pripada, kršenja religijske autonomije povrijedila bi ne samo kolektivna i institucionalna prava već i individualna prava.

Minnerath smatra da granice religijske autonomije idu dalje od „strogo unutrašnjih pitanja života religijske zajednice“⁶⁵ i obuhvataju široki spektar „vlastitih poslova“ zajednice, tj. oblast u kojoj država nema nadležnosti. Minnerath osnove prava na religijsku autonomiju nalazi u klasičnim pravnim instrumentima o ljudskim pravima i pokazuje kako oni jamče kolektivna prava religijskih organizacija na postojanje i na zaštitu njihove unutrašnje autonomije. Kroz detaljnu historijsku analizu različitih modela autonomije, uključujući

61 Vidjeti *ibid.*, 289.

62 Van der Vyver, poglavlje 4, 94-99.

63 Minnerath, poglavlje 14, 291.

64 *Ibid.*

65 *Ibid.*, 292.

temeljite analize promjena u Sjedinjenim Državama,⁶⁶ Evropi⁶⁷ i Evropskom sudu za ljudska prava⁶⁸ koje se tiču sporova unutar religijskih zajednica, autor pokazuje kako se autonomija razvijala kao pravo u okviru ustavnog i međunarodnog prava. Minnerath zatim pokazuje kako se pravo na autonomiju primjenjuje u pogledu pitanja dogme i učenja; vjere i reda; slobode u imenovanju, discipliniranju i smjenjivanju vjerskih službenika; i djelovanja dobrotvornih i obrazovnih organizacija.

Poglavlje *Unapređenje slobode religije ili uvjerenja kroz zakone o religijskim udruženjima* (Facilitating Freedom of Religion or Belief through Religious Association) autora Colea Durhama sadrži opsežnu analizu uticaja normi ljudskih prava na zakone koji reguliraju proces sticanja statusa pravnog lica. Pošto su ti zakoni rutinsko obilježje oblasti prava u većini zemalja, njihov značaj sa stajališta ljudskih prava često se previđa. Međutim, ovo je zapravo jedno od najvažnijih područja za unapređenje slobode religije ili uvjerenja, kako zbog toga što teškoće kod sticanja statusa osnivanjem ili registracijom mogu imati vrlo ozbiljne posljedice po mogućnost prakticiranja religijskih uvjerenja, tako i zbog toga što je ovo područje u kojemu se lahko uvode reforme.

Jedan od problema u ovom području je taj što se, iako praktično sve države imaju zakone kojima se regulira sticanje statusa pravnog lica, ti zakoni mogu primjenjivati na vrlo različite načine. Zemlje s dobrim učinkom u području poštovanja ljudskih prava obično takve zakone prvenstveno smatraju pokretačem unapređenja religijskih sloboda. Ti zakoni osiguravaju lahko dostupne pravne forme koje religijske zajednice mogu koristiti za vođenje svojih poslova. Međutim, u drugim zemljama mentalitet „kontrolne“ dovodi do restriktivne primjene zakona o religijskim udruženjima. Ovaj kontrast dviju orijentacija, „olakšanje“ naspram „kontrolne“, nit je koja se provlači kroz cijelo poglavlje.

U ovom poglavlju daje se i komparativni pregled kategorija pravnih lica unutar pravnog sistema i među različitim pravnim sistemima.⁶⁹ U poglavlju potom slijedi analiza uticaja glavnih međunarodnih normi ljudskih prava na različite karakteristike zakona o religijskom udruživanju.⁷⁰ U suštini, poglavlje pokazuje koliko su analize iz drugih poglavlja ove knjige relevantne za česte probleme koji se javljaju u formuliranju i primjeni osnovnih zakona kojima se za religijske zajednice regulira osnivanje pravnog subjekta. Fokus u ovom

66 Ibid., 296-300.

67 Ibid., 305-309.

68 Ibid., 309-314.

69 Durham, poglavlje 15, 337-347.

70 Ibid., 347-384.

području je na uvjetima materijalno-pravnih normi religijskih sloboda.⁷¹ Međutim, s obzirom na to da sloboda religijskog udruživanja sve više podrazumijeva pravo sticanja statusa pravnog lica, posvećena je pažnja i implikacijama slobode udruživanja na zakone o religijskom udruživanju.⁷² Spomenute su i druge relevantne norme ljudskih prava, kao što su nediskriminacija, zaštita od proizvoljnog odlučivanja i pravo na učinkovite pravne lijekove.⁷³ U poglavlju se potom identificiraju neki od povratnih praktičnih problema koji se javljaju u vezi sa zakonima o religijskom udruživanju, a koje treba izbjeći.⁷⁴ Svrha ovog poglavlja u knjizi je da posluži kao obuhvatan vodič za analizu praktičnih problema kada se zakoni o religijskom udruživanju usvajaju ili revidiraju.

Lee Boothby razmatra *zaštitu slobode religije ili uvjerenja u institucijama zatvorenog tipa* (Protecting Freedom of Religion or Belief in Restricted or Institutional Settings) – kao što su zatvor, vojska i državne medicinske ustanove. U središtu analize je američko iskustvo iz proteklih četrdeset godina, ali je diskusija nedvojbeno od šireg značaja. Prava koja se mogu ugroziti najčešće su prava ispoljavanja religije ili uvjerenja kroz odijevanje, nošenje pokrivala za glavu, ishranu, primoravanje da se radi u vrijeme vjerskih praznika ili uskraćivanje mjesta za molitvu i druge vjerske običaje. Boothby naglašava važnost očuvanja ovih sloboda i u institucionalnom okviru, pošto tamo ljudi imaju posebno akutnu potrebu za podrškom u svojim uvjerenjima, a zaštita tog prava može ojačati ciljeve koje ove institucije nastoje ostvariti. Konfuzija u američkoj sudskoj praksi u pogledu mjere do koje se osigurava sloboda vjerovanja pojedinaca u zatvoru nedavnim je zakonima uveliko raščišćena. Biro za zatvore zauzima stav religijske neutralnosti i osigurava zatvoreniciima svih vjera mogućnost da prakticiraju svoja uvjerenja (unutar budžetskih i sigurnosnih ograničenja zatvorskog sistema). Američki Kongres usvojio je Zakon o upotrebi zemljišta u religijske svrhe i o institucionaliziranim osobama iz 2000, koji ide dalje i predviđa da se religijskoj praksi ne smije nametati veliki teret, čak i ako ograničenja proizlaze iz općih pravila, ukoliko vlada ne dokaže da postoji uvjerljivi interes i primijeni najmanje restriktivno sredstvo. Po mišljenju Lee Boothby, ovo pokazuje da je toleriranje religijske raznolikosti i neutralnost moguća i u takvim sredinama, čak i u sistemu separacije kakav je američki.

Roman Podoprigora se u poglavlju *Sloboda religije ili uvjerenja i diskreciono pravo države da odobrava religijske aktivnosti* (Freedom of Religion

71 Ibid., 350-366.

72 Ibid., 366-377.

73 Ibid., 378-384.

74 Ibid., 384-400.

and Belief and Discretionary State Approval of Religious Activity) fokusira na ključne interakcije između religije i države koje karakteriziraju administrativno pravo (ali nisu na njega ograničene). Diskreciono pravo odobrenja može rezultirati nametanjem ograničenja pri registraciji, ograničenja pravnom subjektu, vjerskim objektima, sužavanjem poreskog statusa, ograničenim izdavanjem viza ili dozvole za otvaranje škole – da navedemo samo nekoliko mogućnosti. Iako ova odobrenja izdaju različiti organi, često nižeg nivoa, oni, zbog prezaposlene birokratije, a ne zbog namjerne diskriminacije, zloupotrebom diskrecionog prava u ovom području mogu znatno umanjiti slobodu religije. To posebno važi za aktivnosti manjih i nepopularnih zajednica. Autor se bavi spektrom različitih problema: bezrazložnim kašnjenjima, uskraćivanjem prava nedjelovanjem te totalnim odbijanjem koje proizlazi iz otvorenih ili manje-više prikrivenih predrasuda. Kada dođe do takve zloupotrebe diskrecionog prava odlučivanja, vrijeđa se ne samo pravo na slobodu religije ili uvjerenja već i temeljna vladavina prava. Podoprigrora smatra da je od suštinskog značaja da vlasti, koje bi mogle omesti religijske aktivnosti, diskreciono pravo koriste po dobro definiranim principima. To je jedini način da se u potpunosti osigura sloboda religije ili uvjerenja.

U poglavlju *Mjesto religije u javnom životu: Laički pristup* (The Place of Religion in Public Life: The Lay Approach) Jean Baubérot ispituje jedan od glavnih modela odnosa religije i države. On detaljno objašnjava francuski „laički“ pristup mjestu religije u javnom životu. Na temelju historijskog prikaza dvaju stoljeća laicizma (francuska varijanta razdvajanja crkve i države), još od Francuske buržoaske revolucije, Baubérot ilustrira kako je ovakva historija oblikovala mjesto koje religija danas ima u Francuskoj. Za razliku od Sjedinjenih Država i sjeverne Evrope, gdje je „religija sastavni dio modernosti“, u Francuskoj se „modernost postavila nasuprot religije“. ⁷⁵ Historijski konflikt oko mjesta religije u francuskom društvu proizveo je izrazitu osjetljivost, na rubu alergije prema bilo kakvom spominjanju religije u javnoj sferi. Iako su neke manifestacije religije uspjele izmaknuti ovoj reakciji, opća slika u Francuskoj jeste: društvo nepovjerljivo prema religiji u javnom prostoru. Zapravo, restrukturiranje javnih institucija izvan kontrole religije proizvelo je jedan novi „sekularni kler“ u područjima kao što su medicina ili obrazovanje. Iako je Baubérot završio ovo poglavlje prije posljednje runde javne debate o muslimanskoj marami u Francuskoj, ono ipak pomaže da se kontekstualizira uznemirenost Francuske zbog „pitanja vela“. Od koristi je i objašnjenje stavova prema Jehovinim svjedocima i drugim manjim grupama. Ne tražeći izgovor za neke od najžešćih reakcija iz

75 Baubérot, poglavlje 18, 441.

pređrasuda, Baub erot ukazuje da se one barem donekle mogu objasniti gubitkom prestiža u redovima „sekularnog klera“ u područjima poput medicine i obrazovanja. Drugi aspekti francuske reakcije, uključujući i to što vlada sve više subvencionira antisekta ka udruženja, i prateću stigmatizaciju brojnih malih grupa, bez sumnje potječu iz straha od nepoznatog, iz „osjećaja bespomoćnosti u suočenju s tim brojnim sekta kim pokretima koje još ne razumijemo“.⁷⁶ Na kraju, kao ishod novih dru stvenih pritisaka koji dolaze iz povećane pluralizacije i snažnije uloge medija, ova pitanja poprimaju nove forme. To su očigledno sile koje vrše transformativni uticaj na odnose religije, dr zave i dru stva, ne samo u Francuskoj već i širom svijeta.

DIO IV: ŽENE, RODITELJI I DJECA

 etvrti dio ovog priručnika bavi se brojnim pitanjima koja su iznimno važna i izuzetno kontroverzna: susretom religijskih prava i religijske vizije (uključujući i onu isuviše ljudsku viziju) s pravima žena i djece i rodnom politikom. Neke feministkinje, poput Juliet Sheen, smatraju da je „religija toliko maskulinizirana da su ponekad principi i domet religijskih vjerovanja, sami po sebi i u sebi, kršenja ljudskih prava žena“.⁷⁷ Po njenom mišljenju, „argumenti religijske slobode ne mogu se koristiti za ga enje ženskih prava“.⁷⁸ Drugi su manje skloni pretpostavci da su prava žena automatski jača od religijskih sloboda. Tako, iako je Kari B rresen vrlo kritična prema vlastitoj (katoličkoj) tradiciji kad je riječ o ovim osjetljivim pitanjima, uključujući i zaredivanje žena, ona tvrdi da „nije ljudsko pravo da neko bude zareden za svećenika ili biskupa...“⁷⁹ Ovo podrazumijeva da, iako su dogmatske osnove religijskih stavova „savršeno neuvjerljive“,⁸⁰ i iako će ona intenzivno raditi da se uvedu promjene unutar njene tradicije, ne znači automatski da međunarodne ili nacionalne norme smiju prisilno nametati promjene. Ima i drugih stajališta, npr. kakvo zauzima i  zlem Denli, koju zabrinjava to što sekularisti ka dr zava ne dozvoljava nošenje vjerskih simbola.⁸¹ Druge, pak, zabrinjava činjenica što je

76 Ibid., 452.

77 Sheen, poglavlje 21, 513.

78 Ibid., 521.

79 B rresen, poglavlje 23, 555.

80 Ibid.

81 Denli, 510.

(tipična sekularistička) briga oko religijski motivirane diskriminacije mnogo dominantnija od (religijski zasnovanih) briga da će prava žene suziti slobodu religije ili uvjerenja. Bahia Tahzib-Lie daje primjere mnogostrukih konteksta u kojima žene mogu reagirati po nalogu svoje savjesti i ispituje koja su kršenja prava konkretno usmjerena protiv žena, te koje su žene posebno ranjive.⁸² Zbog širokog spektra stavova u ovom području i zbog snage tih stavova, neminovno je da neka stajališta naših autora izazovu oštre reakcije i različita osporavanja od onih koji imaju drugačija gledišta. Ali, ipak vjerujemo da ova poglavlja daju više svjetla, nego žuči.

Tri poglavlja razmatraju konflikt između religije, religijskih prava i ženskih prava u kontekstu velikih svjetskih religija: hinduizma (Ursula King), katolicizma (Kari Elisabeth Børresen) i islama (Özlem Denli). Članak Nazile Ghane o apostazi, s fokusom na promjenu uvjerenja, sadržajno pripada petom dijelu knjige, ali sociološki mnogo govori o problemima s kojima se žene, posebno muslimanke, sučeljavaju kod promjene religije. U drugim poglavljima zauzima se generalniji pristup ljudskim pravima: Bahia Tahzib-Lie fokusira se na mjeru i okolnosti u kojima su rodna pitanja direktno ili indirektno relevantna za područje slobode religije ili uvjerenja; Juliet Sheen govori o sukobima ženskih i religijskih prava; a Geraldine Van Bueren raspravlja o pravima djece.

Time što se fokusira na pojavu neslaganja, razmimoilaženja, Bahia Tahzib-Lie uspijeva razlučiti različite vrste kršenja slobode religije ili uvjerenja žena, bilo da su one disidentkinje unutar dominantne religijske tradicije ili disidentkinje iz većinske tradicije koje su primljene u manje religijske zajednice, vjernice bilo koje tradicije koje su disidentkinje od sekularne države, disidentkinje općenito (npr. ateistkinje) ili su disidentkinje u porodičnom kontekstu jer se ne slažu s dominantnim muškim uvjerenjima. Poglavlje autorice Tahzib-Lie stavljeno je na početak ovog dijela zato što je općenitije od svih poglavlja koja se bave pitanjima žena i što svojim fokusiranjem mnogih okolnosti neslaganja pomaže da se kontekstualizira sve ono što slijedi. Između ostalog, ovaj pristup daje uvid u to da se briga za odnos žena i religije u međunarodnim okvirima dosada gotovo isključivo svodila na zaštitu žena od *diskriminatornih* religijskih normi i prakse koje narušavaju njihove *slobode*.

Autorica analizira razne vrste kršenja slobode religije ili uvjerenja koja se izvodi i iz „internog“ i iz „eksternog“ foruma, i slučaj po slučaj pokazuje kako se pravo na slobodu religije ili uvjerenja disidentkinje krši prinudom i nasiljem u oba ta okvira. Jedan pomalo neočekivan zaključak bio je „da veća

82 Tahzib-Lie, poglavlje 19, 493.

diskrepanca može postojati između zaštite prava muškaraca i žena u pogledu njihove unutrašnje slobode nego u pogledu vanjske slobode.⁸³ Drugi značajan doprinos ovog poglavlja jeste što se prepoznaje da bi sve veće međunarodne obaveze da savjesno i temeljito, „s dužnom pažnjom“ (due diligence) štite pojedince od kršenja njihovih prava mogle imati značajnu primjenu u kontekstu sprečavanja prinude i nasilja nad religijskim slobodama disidentkinja.⁸⁴ Princip dužne pažnje u ovom kontekstu izuzetno je važan, zato što potvrđuje da se određene vladine obaveze mogu primijeniti čak i kada nije država ta koja krši prava. Za okvir „eksternog foruma“ autorica daje detaljnu analizu tri vrlo osjetljiva aktuelna pitanja u kojima je djelovanje države upereno direktno protiv žena: sakaćenje ženskih genitalija,⁸⁵ nošenje religijske odjeće na radnom mjestu⁸⁶ i prava da se ne nosi religijska odjeća.⁸⁷ Osim toga, iako je glavni fokus poglavlja na pitanjima religijske slobode, autorica pomno razmatra i neke situacije u kojima rodno diskriminacijske religijske norme i praksa krše ljudska prava žena. Međutim, iako uvažava ozbiljnost tih problema, ona skreće pažnju na činjenicu da „u području odnosa žena i religije ili uvjerenja postoji nepodudarnost između povećanog zanimanja međunarodne zajednice za mnoga druga ljudska prava žena i mnogo nižeg stupnja zanimanja koje se iskazuje prema kršenju ženskih prava na slobodu religije ili uvjerenja“.⁸⁸ Ne zadovoljivši se pukom identifikacijom takvih osjetljivih pitanja, Tahzib-Lie završava poglavlje konkretnim prijedlozima raznim akterima za dalje djelovanje na unapređenje slobode religije ili uvjerenja „disidentkinja“.⁸⁹

Özlem Denli daje pregled kontroverzi oko pokrivanja u savremenoj Turskoj, sekularnoj zemlji s muslimanskom većinom. Zabrana pokrivanja od strane države imala je dalekosežne posljedice po žene koje pokrivanje u javnom životu smatraju vjerskom obavezom. Takve su žene isključene iz cijelog javnog sektora, koji je u Turskoj poprilično velik. Između ostalog, uskraćena im je mogućnost univerzitetskog obrazovanja. To im, dalje, sprečava pristup zaposlenju i drugim oblicima angažmana u javnom životu. Tokom protekle dvije decenije, ova je kontroverza intonirala javnu debatu o slobodi religije ili uvjerenja. Više od običnog prikaza ovog problema, Denli koristi konkretno pitanje pokrivanja u Turskoj da bi dala jedan pronicljiv sociološki uvid u tenzije između

83 Ibid., 492.

84 Ibid., 460-461.

85 Ibid., 466-473.

86 Ibid., 473-483.

87 Ibid., 483-487.

88 Ibid., 488.

89 Ibid., 492-495.

laicističke ideologije i oživljavanja javne vjere u Turskoj. Ona pokazuje kako je pitanje pokrivanja postalo „granica oko koje nema pregovora između laicizma i islamizma“ i zaključuje da je „laicistička politika Republike Turske izraz jedne obuhvatne doktrine koja je po samom svom karakteru sistematski stereotipna i isključiva“.⁹⁰

Juliet Sheen je posebno podozriva prema tvrdnjama da sloboda religije ima prvenstvo nad pravima žena. Po njenom mišljenju, muška dominacija u religijskoj sferi dovela je do te općepisutne, sistematske i strukturne nejednakosti, tako da je jedina posljedica zahtjeva da religijske slobode nadjačaju ženska prava – jačanje diskriminacije. Po njenom mišljenju, posebno su sumnjive situacije kada država i religijske institucije koriste slobodu religije kao adut kojim opravdavaju potčinjavanje i isključivanje žena. Pošto veza između religije i nejednakosti i diskriminacije žena može biti indirektna i rasuta, posljedice se osjećaju u mnogim kontekstima: porodičnom i statusnom pravu; normama čednosti; očekivanjima da budu poslušne mužu itd. Ove religijske uzroke diskriminacije žena dodatno je ojačala kulturna praksa koja „također može biti povezana s religijom ali nije propisana vjerezakonom“.⁹¹ Autoricu zanimaju strategije kojima bi se preokrenulo stanje u kojem se po zahtjevima fundamentalista uskraćuju prava ženama; te su strategije raznovrsne: od obrazovanja i dijaloga do kažnjavanja i prinude prema državama koje ta prava krše.⁹²

S ovog poglavlja u kojem Sheen daje opću kritiku religijskih pritisaka kojima se krše prava žena, prelazimo na vrlo konkretiziranu studiju slučaja u poglavlju *Hinduizam i žene: Upotreba i zloupotreba slobode religije* (Hinduism and Women: Uses and Abuses of Religious Freedom), autorice Ursule King. King se usredotočuje na područje gdje su sloboda religije ili uvjerenja u napetosti, pa čak i u sudaru s ljudskim pravima Indijki. Savremeni tumači iskoristavaju bogatu, ali izrazito ambivalentnu hinduističku tradiciju i predodžbe o ulozi žene, kako bi unaprijedili, ali i opstruirali jednaka prava i status žena u savremenom indijskom društvu. Iako se već dugo čine naponi da se ukinu društveni običaji kao što je *sati*,* dječiji brak, poligamija i zabrana ponovne udaje udovicama, nastavlja se represija nad ženama. Isviše se često sistematska i teška kršenja prava žena čine u ime religije i slobode prakticiranja religije, a potom ih pogoršavaju kaste. Ove obrasce nije popravila ni kolonijalistička kodifikacija hinduističkog prava iz 19. stoljeća; ona im je oduzela dvoznač-

90 Denli, poglavlje 20, 510.

91 Sheen, poglavlje 21, 519.

92 Ibid., 520.

* Sati (riječ porijeklom iz sanskrtu koja znači „prava, istinska“) – običaj da se udovica spaljuje ili pristane na spaljivanje, obično na istoj lomači na kojoj spaljuju njenog umrlog muža. *Prim. prev.*

nosti koje su išle u korist žena, prevela ih u engleski viktorijanski idiom muške dominacije i zaključala u rigidnu antižensku formu. Nije od pomoći bio ni razvoj statusnog prava unutar kog dominira rodna diskriminacija. Uprkos svim ovim problemima, King optimistički gleda na povećanje broja neovisnih ženskih grupa u Indiji od 1970. koje su pomogle da se rasađuju „autohtoni indijski korijeni“ ženskih prava. Međutim, izazovi su i dalje ogromni. Posebno kad se uzme u obzir politizacija hinduizma posljednjih godina, King se pita „da li će hinduizam dozvoliti konstruktivnu reinterpretaciju unutar sekularnog okvira i time podstaći razvoj jedne istinski univerzalističke, uključujuće duhovnosti koja i sama može u pravom smislu afirmirati i osnažiti žene“.⁹³

U poglavlju 23, Kari Elisabeth Børresen prihvatla se teme konflikata između ženskih prava i normativne religije u rimokatoličkoj tradiciji. Njen britki pristup će, bez sumnje, izazvati kontroverze u katoličkim krugovima. Ona tvrdi da je današnji Vatikan, djelujući u savezništvu sa mnogim muslimanskim državama i podržan od bučnih fundamentalističkih protestanata, pokrenuo kampanju kojom osporava ljudsko pravo žena da kontroliraju vlastitu plodnost. U objašnjenju ovog „retrogradnog savezništva“, ona se poziva na analizu tradicionalnih kršćanskih doktrina o rodu Boga, iz kojih proizlazi androcetrično tumačenje privilegiranog statusa za muškarce, poricanje sociokulturne jednakosti žena i muškaraca, instrumentalno shvatanje da je svrha seksa samo reprodukcija i odricanje prava ženama da budu svećenice. U globalu, porijeklo isključivanja žena iz učešća u „Kristovoj otkupiteljskoj divinizaciji čovječanstva“ ravnopravno s muškarcima ona nalazi u nečemu što smatra diskreditiranom teologijom. Kritizira i, kako to ona naziva, „aktuelnu dogmatsku nekoherentnost zastarjelih premisa i tvdokornih zaključaka“.⁹⁴ Børresen smatra paradoksalnim da je kršćanski feminizam prvo prihvaćen u protestantizmu, koji instrument objave primarno vidi u doslovnom čitanju Biblije. Nasuprot tome, tvrdi ona, neophodni instrumenti feminističke reformacije kršćanstva tek treba da se nađu unutar katoličke i pravoslavne tradicije, kada se iz njih uklone androcetrična iskrivljavanja.

Ono što najviše fascinira u kondenzovanom i dobro dokumentiranom radu Børresen, jeste njena analiza dugotrajnog uticaja historijskih teoloških doktrina na savremena pitanja ljudskih prava. To podrazumijeva potrebu ostvarivanja naših religijskih sloboda kako bismo kritički ispitali te doktrine. Da bi poduprla svoje teološke programe, Børresen se ne poziva na autoritete za ljudska prava. Kako je već rečeno, ona se slaže da „sigurno nije ljudsko pra-

93 King, poglavlje 22, 541.

94 Børresen, poglavlje 23, 558.

vo da neko bude zaređen za svećenika ili biskupa u Katoličkoj crkvi“.⁹⁵ Ona iznosi teološke i historijske argumente u prilog tezi da svi ljudi imaju pravo da im se pripíše potpuna „bogolika“ ljudskost – pa im se, stoga, ne smije uskratiti jednako dostojanstvo, ni pred Bogom, ni pred ljudima. Po njenoj analizi, u doktrinama današnjeg Vatikana u isto se vrijeme prihvata sloboda religije ili uvjerenja i ovo ljudsko pravo iskorištava za održavanje antropoloških i seksoloških načela koja su štetna po žene. Ona tvrdi da je ovo breme posebno teško u nerazvijenim zemljama, pošto katolici u većini „socijalno naprednih društava više ne poštuju vatikansku seksologiju“.⁹⁶

Posljednje poglavlje u ovom dijelu je *Pravo da se bude isti, pravo da se bude drugačiji: Djeca i religija* (The Right to be the Same, The Right to be Different: Children and Religion) Geraldine Van Bueren. Uočivši potencijal za konflikte u trokutu dječija prava – roditeljska prava i dužnosti – interesi države, Van Bueren zaključuje da se ne smijemo zadržavati samo na pitanjima šta je preče od to troje. Treba „sjesti i diskutirati šta religija može naučiti iz ljudskih prava, a kako ljudska prava zazuvrat mogu obogatiti religiju, tako da dječija prava budu bolje zaštićena“.⁹⁷ Njena studija uvjerljiv je poziv za uspostavljanje ravnoteže: za pravilno razumijevanje najboljeg interesa djeteta; za pravilnu procjenu da li djeca imaju pravo na različita shvatanja od onih koja dominiraju u državi ili čak i u porodici; za dobro odmjeravanje snage roditeljskog autoriteta u odnosu na neovisnost djeteta; za ispravno odlučivanje o odgoju djece onda kada se njihovi roditelji ne slažu u pitanju religije; za balans u određivanju kad se na djecu može gledati kao na „simbol trajanja, potvrde i budućnosti“⁹⁸ a kada fokus treba biti na njihovoj sadašnjosti itd.

Ulazeći u djelokrug prava djece, Van Bueren razotkriva kulturne podjele, zamaskirane u nejasnim normama, pa kaže da „za razliku od Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (ICCPR), Konvencija o pravima djeteta (CRC) izostavlja eksplicitnu naznaku o izboru djeteta da ostane pri svojoj ili usvoji neku religiju ili uvjerenje... Osim toga, za razliku od ICCPR-a, CRC ne spominje izričito ni slobodu djeteta da očituje svoju religiju ili uvjerenje kroz molitvu, obrede, običaje i poučavanje.“⁹⁹ Neki pretpostavljaju da se CRC jednostavno temelji na ICCPR-u, te da implicitno obuhvata iz Pakta izostavljene ideje da i djeca i odrasli imaju pravo da „ostanu pri svojoj ili usvoje

95 Ibid., 555.

96 Ibid., 552.

97 Van Bueren, poglavlje 24, 561.

98 Ibid.

99 Ibid., 564.

neku religiju“. Međutim, neke muslimanske i katoličke zemlje „nisu mogle prihvatiti nikakvu odredbu koja djeci daje slobodu da izaberu i promijene svoju religiju ili uvjerenje“. ¹⁰⁰ Slično, CRC izokola govori i o roditeljskom autoritetu. Van Bueren vjeruje da je u ovom području potrebna bolja ravnoteža.

Ovo poglavlje tretira neka osjetljiva pitanja koja se tiču religije i obrazovanja – nastavu religije, kontroverznu sekularnu nastavu (tj. „činjenično seksualno obrazovanje“) – ponekad je i te kako potrebno konfliktne interese države za obrazovanje njenih budućih građana staviti na vagu naspram roditeljskog prava da odlučuju o izboru nastave. I ovdje opet imamo potrebu za ravnotežom, imamo jedan zahtjev da obrazovanje bude „usmjereno na dijete“ i prešutni prijedlog da ga ne remete roditeljska „natezanja“ o religiji. Obrađeni su i noviji slučajevi iz sudske prakse koji se odnose na tjelesno kažnjavanje djece. ¹⁰¹

Naposlijetku, Van Bueren zaključuje: „To je pitanje ravnoteže, a doprinos Konvencije o pravima djeteta jeste u tome što je prebacila težište s dječije žrtve na dječiju autonomiju.“ ¹⁰² Možda je ostalo neizrečeno još jedno priznanje: ravnoteža se pomiče *ka* dječijoj autonomiji, ali ne sasvim. Djeca nisu odrasli, djeca su „razvojne mogućnosti“. ¹⁰³ Još uvijek postoje duboki razlozi zašto odrasli treba da odlučuju upravo to – koliko autonomije dati djeci i zašto roditelji (uglavnom) bolje prosuđuju potencijale i najbolje interese svoje djece od države. Djeca sazrijevaju; roditelji griješe i protivrječe. Državi pripada delikatan zadatak da uspostavlja ravnotežu svih činilaca i da to čini bez pretjeranog miješanja u živote djece i njihovih porodica.

DIO V:

PROMJENA UVJERENJA I TENZIJE TOLERANCIJE

U petom dijelu govori se o ideji promjene uvjerenja u dva smisla: promjeni u smislu pojave novih religijskih pokreta i u smislu unutrašnje promjene obilježene konverzijom. Obje promjene nalaze se unutar ili u blizini granica unutrašnjeg uvjerenja, koje se uopće ne može regulirati. Pa ipak, iz različitih razloga, obje neprekidno izazivaju kontroverze. U tome se vide ostaci unutrašnje netrpeljivosti i napetosti koje ona stvara, čak i u glavnom uporištu – slobodi religije ili uvjerenja.

100 Ibid., 564-565.

101 Ibid., 568-569.

102 Ibid., 596.

103 CRC, čl. 14.

Poglavlja 25 i 26 bave se slobodom religije ili uvjerenja u odnosu na „nove religijske pokrete“ (ili NRM*), što je naziv koji se preferira za male religijske grupe, a kojim se izbjegava diskriminacija i potcjenjivanje koje sadrže oznake poput „sekt“ ili „kult“. U prvom od ova dva poglavlja Eileen Barker, koja spada među vodeće stručnjake za sociologiju ovih grupa, daje jedan opći uvod u nove religijske pokrete. Drugo poglavlje, autora Willyja Fautréa, Alaina Garaya i Yvesa Nideggera, jeste studija slučaja problematičnog odnosa prema novim religijskim pokretima u frankofonskoj Evropi posljednjih decenija.

Barker istražuje šta se dešava kada se prema „novim religijskim pokretima“ provodi diskriminacija, progon i, općenito, kada im se krši sloboda religije ili uvjerenja. Iako ističe izuzetnu raznolikost novih religijskih pokreta, Barker skicira neke karakteristike novih religijskih pokreta koje se ponavljaju: u članstvu dominira prva generacija i često je sastavljeno od pripadnika atipičnog segmenta populacije (mladi, srednja klasa, dobro obrazovani); jasno definirana uvjerenja; harizmatične vođe; te tendencija da se stvore oštre društvene granice oko grupe, zbog čega se grupa često izdvaja iz društva. Osim toga, novi religijski pokreti razvijaju se i mijenjaju s vremenom. Barker naslućuje da se možda taj „entuzijazam i privrženost, neiskustvo, nepredvidivost i novina“¹⁰⁴ doimaju kao prijatna društvu i izazivaju sumnjičavost prema novim religijskim pokretima i strah od njih.

Umjesto da poduzmu ozbiljan poduhvat naučno odgovornog tumačenja novih religijskih pokreta, vladine organizacije i „antikulturni pokreti“* svoje viđenije novih religijskih pokreta temelje na stereotipnim predstavama, proisteklim iz medija i drugih izvora koji često (ne uvijek) preувелиčavaju opasnost od novih religijskih pokreta. Tako stvorene predstave, kao i izvještaji, liste i zakonski akti koji na takvim stereotipima počivaju često uopće nemaju osnove u realnosti i dovode do velike diskriminacije, a ponekad i do napada na stereotipizirane grupe. Među najjačim stereotipima jeste da novi religijski pokreti ispiraju mozak konvertitima. Sada imamo opsežna istraživanja o ovome i ona pokazuju da te grupe obično ne koriste tehnike koje bi imale nesavladiv ili nepovratan uticaj, a koje bi podsjećale na ispiranje mozga.¹⁰⁵ Barker uočava da takve grupe zaista često koriste pritisak, a ponekad nameću i ograničenja svojim članovima, ali nivo tog pritiska ne razlikuje se mnogo od onog koji vrše legitimne grupe.¹⁰⁶

* NRM – akronim od engleskog New Religious Movements – novi religijski pokreti, *prim. prev.*

104 Barker, poglavlje 25, 578.

* Antikulturni pokreti, učestali prijevod za engleski Anti-cult Movement (akronim ACM), termin koji koriste naučnici za grupe koje se suprotstavljaju novim religijskim pokretima (NRM). *Prim. prev.*

105 *Ibid.*, 583-584.

106 *Ibid.*, 584.

U skladu sa čestim preporukama Vijeća Evrope,¹⁰⁷ autori obaju poglavlja smatraju da je kontraproduktivno i neadekvatno usvajati specijalne zakone o novim religijskim pokretima i kažnjavati cijele grupe na osnovu predubjeđenja o kultovima ili na temelju protivzakonitog ponašanja pojedinaca. Umjesto toga, tvrde oni, treba da se koriste uobičajeni krivični i građanski zakoni, jednako primjenljivi na sve, i time poduzmu djelotvorne mjere protiv *bilo kog* pojedinca osuđenog za nezakonite aktivnosti.

Studija o frankofonskoj Evropi potcrtava važnost ovog prijedloga, kao protivteže antikultnim inicijativama, nedavno pokrenutim u Francuskoj, Belgiji i Švicarskoj. Ove inicijative bile su „okidač za jedan val diskriminacije i netrpeljivosti bez presedana“ protiv takvih grupa i prekršile niz međunarodnih standarda u oblasti slobode religije ili uvjerenja. Autori su kritični prema konfrontacijskom mentalitetu koji se iskazao u ovim „križarskim pohodima“ protiv „tuđinskih sekta“, a posebno ih zabrinjavaju „osmatračnice sekta“, osnovane u svrhu izučavanja ove pojave. Takve osmatračnice u svojim aktivnostima moraju s velikim oprezom koristiti naučne metode, te izbjegavati aktivnosti koje same po sebi krše međunarodne norme o slobodi religije ili uvjerenja.

U sljedeća tri poglavlja istražuju se različite dimenzije jednog osjetljivijeg područja slobode religije ili uvjerenja, a to je pravo da se ostane pri svojoj, usvoji ili promijeni religija, te s tim pravom povezana prava učesća u persuaziji, misionarskom radu i prozelitizmu. Tad Stahnke daje jedan temeljit i izbalansiran pregled djelokruga i limita religijskog ubjeđivanja. On prozelitizam definira kao „otvoreno djelovanje poduzeto sa svrhom da se pokuša promijeniti religijsko uvjerenje, pripadnost ili identitet drugih“.¹⁰⁸ Stoga je blisko povezan s promjenom religije ili uvjerenja, temom koju je obradila Nazila Ghana u poglavlju *Apostazija i sloboda promjene religije ili uvjerenja* (Apostasy and Freedom to Change Religion or Belief). Ubjeđivanje, obuhvaćeno Stahnkeovom definicijom, ako je uspješno, rezultira promjenom uvjerenja, a ako je promjena „sa“ nekog uvjerenja, za one koji ostaju pri tom uvjerenju ta konverzija izgleda kao apostazija (otpadništvo).

Stahnke nas podsjeća da su uvjerenja o obavezности angažmana u religijskom ubjeđivanju i misionarskom radu i sama po sebi religijskog karaktera, te se moraju štiti kao i druga učenja koja misionari šire. Stahnke podsjeća na još nešto što se često ispušta iz vida, a to je da je angažman u religijskom ubjeđivanju obuhvaćen i slobodom religije i slobodom izražavanja.¹⁰⁹ Zato ubjeđivanje

107 Vidjeti diskusiju o ovom pitanju u Martínez-Torrón i Navarro-Valls, poglavlje 10, 211-214.

108 Stahnke, poglavlje 27, 620.

109 Ibid., 627.

kao ljudsko pravo ima „duplu“ zaštitu. Države ograničavaju prozelitizam kako direktno, tako i indirektno, namjerno i nenamjerno, kroz brojnu regulativu o registraciji i vidovima izražavanja i religije i uvjerenja. Iako takva ograničenja mogu biti neutralno formulirana, često dovode do nedopustive diskriminacije i kršenja normi religijskih sloboda na drugi način.

Stahnke analizira moguće kriterije za „neprikladni prozelitizam“; mjerilo koje on ovdje identificira je pojam prinude. Na tom se mjestu Stahnke i Makau Mutua mimoilaze. Stahnke vjeruje da se „odvojeno od ograničenja predviđenih međunarodnim pravnim instrumentima, ograničenja slobode ispoljavanja religije ili uvjerenja ne mogu pravdati očuvanjem određene religijske tradicije, zvanične ideologije države ili religijskog karaktera državnih institucija“. ¹¹⁰ Takvo jednostrano primjenjivanje zaštite i kazne, tvrdi Stahnke, pristrano je i vodi ka zlostavljanju manjina.

Mutuino shvatanje ove situacije sasvim je drugačije. On prozelitizam smatra formom kulturnog imperijalizma kojim (obično) strani misionari demoniziraju i namjerno uništavaju neki autohtoni sistem vjerovanja. Tako prozelitizam, smatra Mutua, može ugroziti druga prava, dovesti do kulturnog rata, pa čak i kulturnog genocida. Postoji li pravo da se neko pusti na miru, da se dopusti trajanje kulturne raznolikosti? Postoji li pravo na kulturno samoodržanje? Ako se sloboda religije ili uvjerenja mora štiti, zar to ne znači da se štiti i religija grupe koja je „meta“ misionara? Mutua se usredotočio na historijske primjere širenja islama i kršćanstva u Africi i desetkovanje autohtonih afričkih religija tamo gdje je prozelitizam bio praćen silom i prinudom, pa time i nezakonit. U nekom pogledu Stahnke i Mutua se slažu: prozelitizam koji podrazumijeva neprikladan nivo prinude nedopustiv je. Problem je kako definirati šta je „neprikladno“. Bez sumnje neslaganja o ovome potrajat će, a Koalicija iz Osla započela projekt je kojim podstiče dijalog o toj temi.

S obzirom na to da prisila može biti povezana s prozelitizmom, može biti povezana i s otporom promjeni religije ili uvjerenja. Ghanea je analizirala brojne međunarodne i regionalne standarde i otkrila da Univerzalna deklaracija, Evropska konvencija o ljudskim pravima (ECHR), Američka konvencija o ljudskim pravima (ACHR) i razni dokumenti OSCE-a eksplicite štite slobodu promjene religije ili uvjerenja. Prvenstveno zbog osjetljivosti muslimana, pojam „promjena“ ispušten je iz Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (ICCPR-a) i iz Deklaracije iz 1981. godine. Unatoč tome, brojni stručnjaci, specijalni izvještač za slobodu religije ili uvjerenja i Odbor UN-a

za ljudska prava, smatraju da sloboda promjene religije ili uvjerenja čini legitimni, sastavni dio slobode religije ili uvjerenja. Nažalost, promjena religije ili uvjerenja može dovesti do nasilja, prinude, pa čak i smrti. Naprimjer, mnoge muslimanske zemlje zakonom podržavaju kažnjavanje zbog apostaze (otpadništva). Autorica tvrdi da takve kazne za apostazu nisu propisane Kur'anom, te da je u takvim društvima glavna prepreka dopustivosti promjene religije ili uvjerenja zapravo politička, a ne religijska.

Sve tri poglavlja o „promjeni religije“ ističu područje u kojemu se mora uspostaviti osjetljiva ravnoteža između onoga koji preobraća, preobraćenika, onoga koji vrbuje i tragaoca, kao i onih koji ne tragaju. Kako Ghanea tvrdi, mora se njegovati jedan više kozmopolitski i tolerantniji stav, ali se mora imati i svijest kako o odnosu moći između tih aktera, tako i svakoj eventualnoj prinudi.

DIO VI: KONTEKST ZA UNAPREĐENJE SLOBODE RELIGIJE ILI UVJERENJA

Završni dio ovog priručnika istražuje kontekste koji su od posebnog značaja za slobodu religije ili uvjerenja. Ovaj dio započinje ohrabrujućim prilogom iz pera Anastasija, arhiepiskopa tiranskog i sve Albanije, pod nazivom *Gradeći zajedničke vrijednosti i građanstvo u sekularnom i pluralističkom društvu: Kako religijske zajednice mogu doprinijeti* (Developing Shared Values and Common Citizenship in a Secular and Pluralistic Society: How Religious Communities Can Contribute). U žiži interesovanja su muslimani i kršćani u Evropi. s kojima se susreću Kršćani i muslimani Evrope na prvom mjestu treba da svojim djelima pokažu sekularnom društvu da religija ima bitnu ulogu u čovjekovom životu. Prema arhiepiskopu Atanasiju, od njih se traži da budu samokritični, priznaju greške iz prošlosti, odbace svako nasilje počinjeno u ime religije, a onda da formuliraju zajedničke vrijednosti i duhovne norme. Vrijednosti i norme koje pronosi religija vječne su. Iz tog razloga religijske vođe ne smiju dozvoliti da se religija politizira ili da se njome manipulira iz kratkoročnih interesa a na štetu drugih. Poštovanje ljudskih prava, a posebno slobode savjesti, može poslužiti kao temelj harmoničnoj koegzistenciji među religijskim grupama. Međutim, ljudska prava ne treba da budu nekakav bojni poklič ugroženih manjina, na koja one brzo zaboravljaju kad postanu većina. Da bi evropski kršćani i muslimani napredovali ka modelu miroljubive koegzistencije, arhiepiskop Atanasije predlaže „dijalog života“: dijalog usmjeren na pitanja

od praktičnog značaja za kreativno međureligijsko razumijevanje, kao što su ekologija, globalizacija, siromaštvo i etničko pomirenje. Nesumnjivo, dijalog je kontekst posebno značajan za unapređenje slobode religije ili uvjerenja, što dokazuju i ostala poglavlja, a posebno 9, 33, 34 i 35.

Sljedeće poglavlje u ovom dijelu važan je podsjetnik da nije samo religija kontekst za razmatranje: treba se sjetiti da je „uvjerenje“ polovina izraza „religija ili uvjerenje“, o čemu u radu *Humanizam i sloboda od religije* (Humanism and Freedom from Religion) pišu Rajaji Ramanadha Babu Gogineni i Lars Gule. Postoji mnogo svjetonazora koji nisu nužno religijski ali spadaju unutar granica prava na slobodu „misli, savjesti i religije“. Autori opisuju jedan takav svjetonazor – humanizam – kao „moderno shvatanje svijeta i života, ukorijenjeno u racionalnom mišljenju, koje, koristeći naturalističke pojmove, nudi jedno tumačenje univerzuma i našeg mjesta u njemu“,¹¹¹ i koji podstiče „otvoreno i neprekidno postavljanje pitanja o životu i univerzumu“.¹¹² Po humanistima, dakle, prioritet treba dati stvaranju tolerantnog okruženja, pogodnog za slobodno traganje. Takvo okruženje omogućilo bi svim svjetonazorima da se razvijaju u „miroljubivom nadmetanju“, a za to je, po humanistima, potrebno da javna sfera bude slobodna od religije koju podupire država. Bez obzira na to što međunarodni standardi o slobodi religije istovremeno štite i uvjerenja, mnogi pravni sistemi nisu to preveli kao „jednaku zaštitu“ za svjetonazore kakav je humanizam. Humanisti nailaze na prepreke u pokušaju da ostvare svoje interese, posebno u javnom školskom sistemu, u smislu nedostatka medijske pažnje i, općenito, manjka tolerancije od opće javnosti. Istinska neutralnost države u odnosu prema svim religijskim i etičkim zajednicama značila bi, naprimjer, da država državnim praznicima ne pridaje religijska značenja, da ne spominje religiju ili uvjerenje u javnim dokumentima kao što je ustav, da ne nameće religijsko obrazovanje u školama i da ukine zakone o bogohuljenju. Sve u svemu, autori pozivaju na strogo odvajanje prava i religije, države i crkve, javne politike i privatne religije. Na jednom mjestu autori kažu:

Možda se doima kao kontradikcija što humanisti zahtijevaju s jedne strane priznanje i eventualnu finansijsku podršku od vlasti, a s druge javni prostor slobodan od religije. Međutim, kontradiktornost je samo prividna, a zahtjevisudosljedni.¹¹³

111 Gogineni i Gule, poglavlje 31, 699.

112 Ibid.

113 Ibid., 705.

Razrješenje kontradikcije nalazi se u stavu da se prema humanistima i drugim ateistima treba odnositi jednako. Razumljivo je zašto ateisti ne smiju trpjeti diskriminaciju zbog svog svjetonazora, ali nije jasno zašto „stvaranje tolerantnih sredina... suštinski znači slobodu *od* religije“, ako to znači potpuno isključivanje religije iz javne sfere. Po nekima, to bi značilo preoblikovanje javnog prostora prema humanističkoj viziji, duž onoga što Tore Lindholm naziva „stridentnim laicizmom“, i kontrast je stavu „univerzalne (ili neisključive) religijske slobode“ kojem on daje prioritet.¹¹⁴ Međutim, zapravo se Goginenijev i Guleov pristup mogu tumačiti mnogo blaže. Oni zaista pozivaju na „priznanje i eventualnu finansijsku potporu“, ali samo u mjeri koja bi „nereligioznima“ osigurala jednak tretman. Naposljetku, oni zaključuju da je „nemoguće tražiti javni prostor slobodan od religije. Sloboda organiziranja i izražavanja, kao i sloboda religije ili uvjerenja, očigledno čine pravo čovjeka da iskaže svoje stavove javno.“¹¹⁵ Ono čemu suštinski prigovaraju jeste to što određenu religiju podržava država. Oni ne insistiraju na „oštrom laicističkom“ pristupu, ne pozivaju doslovce na potpunu slobodu od religije. Sukob između „stridentnog laicizma“ i „univerzalne (neisključive) religijske slobode“ reprezentativan je za šire društvene debate koje se vjerovatno neće tako skoro završiti.

U narednom poglavlju, *Sjedinjene Države i promocija slobode religije i uvjerenja* (The United States and the Promotion of Freedom of Religion and Belief), Jeremy Gunn usredotočio se na sasvim različit „kontekst“ za unapređenje slobode religije ili uvjerenja, onaj koji je stvoren usvajanjem Zakona o međunarodnim religijskim slobodama (IRFA) u Sjedinjenim Državama, u oktobru 1998. godine. Na više načina i ovo poglavlje naglašava što i prethodna poglavlja (7–12) o institucijama odgovornim za unapređivanje slobode religije ili uvjerenja. Međutim, zaključili smo da ga treba tretirati odvojeno zato što izlaže inicijativu jedne konkretne zemlje (iako iznimno uticajne) za podizanje standarda međunarodnih religijskih sloboda. U tom smislu, ovo poglavlje je važno ne samo zbog informacija o novim važnim inicijativama u Sjedinjenim Državama već i zbog toga što ukazuje na sve veći značaj nacionalnih inicijativa u promoviranju slobode religije ili uvjerenja u savremenom sistemu međunarodnih prava čovjeka. Ministri za vanjske poslove širom svijeta stalno pozivaju na rješavanje pitanja religijskih sloboda, i onda kada se bave zemljama gdje se dešavaju kršenja tih prava i onda kada odgovaraju na pitanja o praksi u vlastitim zemljama (niko nije savršen). Norveška i Holandija u tom pogledu posebno su aktivne. U praksi, oni koji teže boljoj implementaciji

114 Lindholm, poglavlje 2, 43-46.

115 Gogineni i Gule, poglavlje 31, 718.

normi religijskih sloboda na međunarodnom nivou, ne bi smjeli previdjeti uticaj koji ministri vanjskih poslova mogu imati.

Sjedinjene Države samo su jedan primjer koliki uticaj establišment vanjske politike može imati na međunarodne religijske slobode, a novije inicijative Sjedinjenih Država od posebnog su značaja. Usvajanjem Zakona o međunarodnim religijskim slobodama (IRFA), Sjedinjene Države postale su „zemlja koja najvidljivije promovira retoriku slobode religije na međunarodnoj sceni“,¹¹⁶ a neposredni i pozitivni učinci već se mogu uočiti. Iako Sjedinjene Države već dugo doprinose izgradnji međunarodnih normi u području slobode religije ili uvjerenja i u svojoj vanjskoj politici uvažavaju ove slobode, ta pozicija ove zemlje sada je čvršća. Ovim se Zakonom od Državnog sekretarijata SAD-a zahtijeva da, u okviru vanjske politike, promovira religijske slobode, podnosi godišnje izvještaje o stanju vjerskih sloboda u svim drugim zemljama, uspostavi ured u Državnom sekretarijatu koji će nadgledati provođenje zakona i reagira prema svakoj zemlji koja prekrši međunarodne standarde religijskih sloboda. Pored toga, ovim zakonom osnovano je jedno neovisno tijelo, Komisija za međunarodne religijske slobode SAD-a, zaduženo da prati aktivnosti američkog Državnog sekretarijata u ovom području, da daje preporuke predsjedniku i Državnom sekretarijatu SAD-a o tome kako vanjska politika ove države može efikasnije podupirati međunarodne standarde religijskih sloboda. Sve ovo znači da se ne dozvoljava da se religijske slobode izgube iz vida i da ih potisnu prioritetniji programi aktivnosti na zaštiti drugih ljudskih prava, pa zbog toga SAD stalno postavlja pitanja religijskih sloboda na multilateralnim i na bilateralnim forumima. Žrtve i radnici organizacija za zaštitu ljudskih prava širom svijeta mogli su primijetiti da su od 1998. godine američke ambasade dobile instrukcije da posvete više pažnje pitanjima slobode religije, kao i da o ovome podnose godišnje izvještaje. U praksi, najznačajniji efekt IRFA-e je taj što je sâm proces izvještavanja otvorio kanale putem kojih se može čuti za kršenja prava religijske slobode i kojima oni mogu privući pažnju domaćih vlasti. Time se često stvara povratna veza i jedna tiha diplomatija koja rješava podosta problema. Gunnov članak vrijedan je ne samo što opisuje način na koji funkcioniraju razni mehanizmi iz IRFA-e već i što uklanja nesporazume o motivima usvajanja ovog zakona. Najvažnije, zakon nije donijet u svrhu nametanja američkih interesa i programa djelovanja, već u svrhu osiguranja odgovorne američke vanjske politike, s ciljem podupiranja *međunarodnih* standarda slobode religije ili uvjerenja.

Rüdiger Noll obrađuje jedan drugi vitalni kontekst u poglavlju *Uloga religije i religijskih sloboda u savremenim konfliktnim situacijama* (The Role of Religion and Religions Freedom in Contemporary Conflict Situations). Nada da religijske vođe i zajednice mogu doprinijeti izbjegavanju i rješavanju konflikata prožima nekoliko poglavlja ove knjige, među kojima je i poglavlje 12, koje govori o norveškom iskustvu u OSCE-u, i poglavlje 38, koje govori o nevladinim organizacijama. Rüdiger Noll iznosi svoje golemo praktično iskustvo u ovom području. Svako ko radi s religijskim grupama na aktivnostima izgradnje mira može imati koristi iz njegovih spoznaja. Iako priznaje da je religija prečesto igrala negativnu ulogu u nasilnim konfliktnim situacijama, Noll pobija stav da je za napredak najbolje eliminirati religiju iz politike i javnog života. Umjesto toga, on izlaže brojne razloge za stav da religija i religijske vođe mogu igrati pozitivniju ulogu u sprečavanju i rješavanju sukoba i doprinijeti miru i pomirenju: njihovu predanost vrijednostima, njihove kompetencije posrednika, njihove strukture na lokalnom i nacionalnom nivou, te dugotrajno prisustvo na terenu. Međutim, da bi mogle imati takvu ulogu, države sâmim religijama moraju osigurati dovoljno prostora. Od suštinske važnosti za ostvarenje ovog cilja potrebno je osigurati potpunu slobodu religije ili uvjerenja. Bez nje, postoje opasnosti od diskriminacije i drugih problema, a time se može zatvoriti negativni krug nasilja, umjesto da se otvore pozitivne mogućnosti izgradnje mira.

U bliskoj vezi s kontekstom izbjegavanja konflikata jeste tema dijaloga. I to je ideja koja se javlja u nekoliko poglavlja ovog priručnika (poglavljima 2, 9 i 30, da spomenemo samo tri), ali ova metodologija na poseban način obrađena je u poglavlju *Sloboda religije i dijalog* (Freedom of Religion and Dialogue) Leonarda Swidlera i u studiji slučaja *Začetak međuvjerskog dijaloga u Norveškoj* (The Emergence of Interfaith Dialogue in Norway) autorâ Inge Eidsvåg, Torea Lindholma i Barbro Sveen. Swidler o religijskoj slobodi i dijalogu govori kao o „dvjema najmoćnijim idejama u historiji čovječanstva“. ¹¹⁷ Posebno ga raduje pojava neutralnih država koje uvažavaju slobodu religije ili uvjerenja. On smatra da je ta promjena u središtu jednog „fenomenalnog, jedinstvenog postignuća“ zapadne civilizacije i njene globalizacije. ¹¹⁸ Po njegovom mišljenju, odvajanje religije od državne vlasti bilo je suštinsko za oslobađanje kreativnih mogućnosti i religije i države. Transformativna moć dijaloga sljedeći je uvjet procvata čovječanstva – posebno tamo gdje postoji „duboki dijalog“, kada pojedinci ili grupe nastoje učiti jedni od drugih. Za djelotvorni dijalog, Swidler identificira deset temeljnih

117 Swidler, poglavlje 34, 761-762.

118 Ibid., 765.

pravila (*Deset dijaloških zapovijedi*) i detaljno ih opisuje u svom poglavlju.¹¹⁹ On identificira i tri nivoa na kojima funkcionira međureligijski ili međuideološki dijalog: praktični, duhovni i spoznajni. Naći će se u svijetu oni koji malo kritičnije od Swidlera gledaju na zapadnu civilizaciju i globalizaciju i na to kako su religijske slobode označile uspon Zapada. Pada nam na pamet Makau Mutua (28. poglavlje) i njegova kritika zapadnog prozelitizma. Ali, Swidler bi imao spreman odgovor na to: širi, bolji, dublji dijalog.

Aktivnosti međureligijskog dijaloga u Norveškoj intenzivnije su na tom Swidlerovom praktičnom nivou, kako to studija norveškog slučaja pokazuje. Autori ovog poglavlja daju detaljan pregled dvadeset godina iskustva međureligijskog dijaloga i saradnje u Norveškoj, zemlji u kojoj taj dijalog otežava činjenica da postoji državna crkva koja prisvaja brojne povlastice. Fokus poglavlja je prvo na razradi etike zajedničke za zajednice devet norveških religija i svjetonazora, a potom na identifikaciji mogućih konflikata i traženju konstruktivnih rješenja za njih. Norveško Vijeće za religijske i svjetonazorske zajednice uključeno je u dijalog i rješavanje moralnih, obrazovnih, zakonodavnih, socijalnih i međuetničkih pitanja. Tajna uspjeha Vijeća mogla bi biti u tome što se u donošenju odluka o svim pitanjima oslanjaju na konsenzus – na procjenu koja je ključ povjerenja i očuvanja osjećaja jednakosti među grupama članicama. Ovo iskustvo pozitivan je primjer mogućnosti da se vizije iz poglavlja 30 i 33 ostvare, da religija i uvjerenje zaista „služe kao osnova za uklanjanje animoziteta, jačanje razumijevanja i saradnje kojom se prevazilaze etničke, ideološke i religijske podjele“.¹²⁰

Obrazovanje je drugi ključni kontekst za slobodu religije ili uvjerenja. Ono je i područje u kojemu se javljaju neki od najčešćih problema i kontekst od izuzetne važnosti za njegovanje tolerancije i uzajamnog poštovanja. Naredna dva poglavlja govore o ovom području od značaja. Analize iz oba poglavlja zasnovane su na obrazovnim inicijativama specijalnog izvještača UN-a za slobodu religije ili uvjerenja, a njegovim aktivnostima bavi se i poglavlje 7. Ingvill Thorson Plesner razmatra *unapređenje tolerancije kroz religijsko obrazovanje* (Promoting Tolerance Through Religious Education) općenito, a Jolanta Ambrosewicz-Jacobs bavi se temom *Religijska tolerancija, sloboda religije ili uvjerenja i obrazovanje: Rezultati Konferencije UN-a 2001* (Religious Tolerance, Freedom of Religion or Belief, and Education: Results of the 2001 UN Conference). Pitanje koje se u oba poglavlja postavlja jeste kako u vremenu pluralizma provoditi religijsko obrazovanje tako da se jača tolerancija i uzajamno poštovanje, a bez ograničavanja slobode religije ili uvjerenja drugih. Plesner se usredotočuje na iskustva raznih

119 Ibid., 772-775.

120 Eidsvåg, Lindholm i Sveen, poglavlje 35, 789.

evropskih zemalja, a Ambrosewicz-Jacobs istražuje zaključke donesene na Konsultativnoj međunarodnoj konferenciji UN-a 2001. godine.

Poput Van Buerena, koji se u svom poglavlju (24) bavi religijom i pravima djeteta, i ove autorice uočavaju raznovrsne tenzije koje mogu nastati u tromjernom odnosu: obaveze države da promovira toleranciju, najboljih interesa djeteta i poštovanja prava roditelja ili staratelja da svoju djecu odgajaju u skladu s vlastitim religijskim i moralnim ubjedenjem. Naprimjer, specijalni izvještač kritizirao je pristup „separacije“ ili „getoizacije“ u religijskom obrazovanju, gdje se na časovima vjeronauke u javnim školama djeca razdvajaju prema religijskoj pripadnosti. Umjesto takvog, on predlaže pristup „integracije“. Međutim, neki roditelji biraju da njihova djeca imaju upravo odvojenu, denominacijski definiranu nastavu religije. Osim toga, sugerira Plesner, pojam o sebi kod djece može se mijenjati u susretu s drugima, što za roditelje ili staratelje predstavlja izazov. Široki dijalog o sadržaju religijskog obrazovanja među religijama i uvjerenjima bio bi važan preduvjet sticanja podrške unutar društva i manjeg otpora pristupu integracije.

Obje autorice slažu se sa specijalnim izvještačem da su škole među najvažnijim sredinama gdje se njeguje tolerancija i polažu dugoročni društveni temelji za slobodu religije ili uvjerenja. Fokus Konsultativne međunarodne konferencije UN-a o školskom obrazovanju u odnosu na slobodu religije ili uvjerenja, toleranciji i nediskriminaciji, održane u Madridu 2001. godine, bio je na razvojnim strategijama za postizanje ovog cilja. U Završnom dokumentu konferencije ponovno se ističe važnost obrazovanja kao sredstva kojim se osiguravaju poštovanje prema religiji ili uvjerenju, tolerancija i nediskriminacija. Da bi njeni zaključci urodili plodom, potrebna je ne samo saradnja različitih aktera kao što su države, nevladine organizacije, roditelji i religijske i svjetonazorske zajednice već i opsežne prateće aktivnosti i studije. Već ranije rečeno je da Koalicija iz Osla aktivno radi na implementaciji nekih preporuka Madridrske konferencije.

Završno poglavlje je *Unapređenje slobode religije ili uvjerenja kroz rad nevladinih organizacija* (Facilitating Freedom of Religion or Belief through NGO's), autorice Elizabeth Sewel. Ovo poglavlje, skupa s popisom nevladinih organizacija datih u Dodatku G, namijenjeno je proširenju efikasnog rada nevladinih organizacija (NGO) u tri pravca. Prvo, ono se oslanja na teorijski rad o ulozi međunarodnih NGO-a u izgradnji modela uticaja nevladinih organizacija. Konkretno, u ovom prilogu daje se analiza onih procesa kojima se nevladine organizacije razvijaju i postaju (manje ili više) djelotvorne u

oblikovanju društvene stvarnosti.¹²¹ Drugo, ovo poglavlje ističe ogromni potencijal koji nevladine organizacije imaju za promoviranje i jačanje prava na slobodu religije ili uvjerenja u raznim područjima nevladinog sektora koja na razne načine doprinose ovom poduhvatu. Nvladine organizacije po svom djelokrugu mogu biti domaće, regionalne ili međunarodne; one se mogu baviti isključivo unapređenjem ovih sloboda ili u okviru zaštite ljudskih prava općenito; mogu biti same religijske organizacije ili naučne institucije; i mogu biti „konzorciji“ koji združuju sva ta obilježja. Njihova glavna uloga je „postavljanje standarda, izvještavanje o nasilju, pružanje tehničke pomoći, lobiranje i izrada programa djelovanja“.¹²² Sewell istražuje svaku ovu ulogu ponaosob i detaljno i navodi primjere za svakog aktera koji je imao značaj za studiju. Treće, informacijama o tome šta različite nevladine organizacije rade, podstiče se saradnja i izbjegava dupliranje posla. Analiza najvažnije uloge nevladinih organizacija u unapređenju slobode religije ili uvjerenja potcrtava moć koju umrežavanje, razumna rasprava i uzajamno poštovanje u dijalogu imaju za unapređenje religijskih sloboda.

NAPREDAK

Nažalost, potreba da se sloboda religije ili uvjerenja neprekidno unapređuje neće se tako brzo smanjiti. Netrpeljivost, diskriminacija i progon traju – ublaženi djelovanjem normi religijske slobode, ali ne popuštaju. Većina država nastoji primijeniti međunarodne standarde slobode religije ili uvjerenja, ali mnogima to ne ide, a nijedna nije savršena. Vladini funkcioneri smjenjuju se na položajima; većina ih uči i utvrđuje lekcije o tome kako biti osjetljiviji i više poštovati drugačija uvjerenja. Ali, neke i ne zanima učenje, a neki imaju i suprotna shvatanja i djelovanja. S ovako obeshrabrujućim premisama, a u smislu sadržaja ovog priručnika i, općenitije, u smislu njegove namjene unapređenja slobode religije ili uvjerenja, vrijedi ponoviti završne komentare o poglavlju profesorice Sewell: ogromna moć leži u umrežavanju, razumnom raspravljanju i vođenju dijaloga uz uzajamno poštovanje.

I sami ovaj priručnik poduhvat je u sve tri pogleda. Kako je ranije već spomenuto, njegovi autori prvobitno su se i okupili putem umrežavanja, na Konferenciji u Oslu 1998, i kasnije, kako se projekt razvijao kao odgovor na argumentaciju i dijalog, dodatnim umrežavanjem. Treba još jednom naglasiti

121 Sewell, poglavlje 38, 820-826.

122 Ibid., 828.

da je ovaj proces potrajao i da su poglavlja završavana u vrlo različito vrijeme. Zbog toga mnoga poglavlja ne sadrže najnovnije relevantne događaje. Međutim, temeljna su pitanja opširno obrađena. Važno je još jednom ponoviti da autori dolaze iz veoma različitih sredina i da se njihovi stavovi, za koje su isključivo oni odgovorni, bitno razlikuju. To i jeste dio argumentiranog raspravljanja i uzajamnog poštovanja u dijalogu koje nam je toliko potrebno. Još je mnogo toga oko čega se ne slažemo i, istovremeno, još mnogo toga treba naučiti. Dobri prijatelji se ne slažu, a opet se udružuju iznova da bi išli naprijed.

Još se mnogo toga mora uraditi. Ovdje nećemo navoditi detaljne preporuke. One se mogu naći u mnogim poglavljima, a pored toga, nastojali smo sabrati prijedloge i ideje za budući rad u dijelu koji ne nazivamo zaključkom, već prikladnije „Zaključak i program djelovanja za budućnost“. Tu smo identificirali još neke vrste podrške potrebne na nivou međunarodnih institucija, još pitanja koja treba obraditi, potrebno praćenje, minimum standarda koji se moraju bolje i konkretnije formulirati, web stranice koje treba izgraditi, literaturu koju treba napisati, i iznad svega, obiman program istraživanja koji će omogućiti dalji napredak. Uprkos veličini ove knjige, ona je u najboljem slučaju samo osnovni alat. Međutim, nadamo se da će ona biti koristan izvor, te da će poslužiti kao odskočna daska za novi dijalog, šira istraživanja i analize visokog nivoa koje će dati jak impuls unapređenju slobode religije ili uvjerenja

Povrh svih zadataka na kojima tek treba raditi, postoji potreba da svaka generacija ponovno rasplamsa tu temeljnu viziju slobode religije ili uvjerenja. Ponekad se iskra nađe u otporu ugnjetavanju; ponekad u osjećanju zahvalnosti što uživamo slobodu i poštovanje; ponekad u odbrani ugroženih prava. Odakle god iskra došla, plamen se mora razgorijevati i čuvati na mnogo ovdje predloženih načina. Ako ovaj plamen uspijemo održati, makar i u nesavršenoj mjeri, dajemo doprinos onome što je jedan od američkih „osnivačkih otaca“ James Madison jednom nazvao „sjajem naše zemlje“.¹²³ On je stvarao u vrijeme kada je ideja religijske slobode bila nova, krhka, u velikoj opasnosti, ne samo u njegovoj zemlji nego posvuda. U narednim stoljećima svijet je daleko odmakao, iako ne dovoljno daleko. Danas je izazov doprinijeti sjaju u svakoj zemlji, pa time i doprinijeti sjaju cijelog našeg svijeta.

123 James Madison, „A Memorial and Remonstrance“ (1785), u *The Paper of James Madison*, ur. Rober A. Rutland et al., vol. 8 (Chicago: University of Chicago Press, 1973), 299, para. 9. Na frazu nas je uputila izvrsna knjiga Johna T. Noonana, *The Lustre of Our Country: The American Experience of Religions Freedom* (Berkeley: University of California Press, 1998).